

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

З теми: «“Східне питання” на шпальтах британської консервативної преси
(1875-1878)»

Виконав: студент 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»
Ящук Євген Романович

Науковий керівник: Григор'єва Т. Ю.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Ададуров В. В.
доктор історичних наук, професор

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ -2021

**Декларація
академічної доброчесності
студента НаУКМА**

Я Ящук Євген Романович,
студент 4 року навчання факультету гуманітарних наук

спеціальність 032 Історія та археологія,
адреса _____ електронної _____ пошти
ye.yashchuk@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему
«“Східне питання” на шпальтах консервативної преси (1875-1878)»
» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень,
передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну
доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого
ознайомлений/ ознайоmlена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і
готовою до перевірки;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної
доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи
та формування звіту подібності за допомогою електронної системи
Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних
університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

Дата

Підпис

Ящук Є. Р.

Прізвище, ініціали

АНОТАЦІЯ
кваліфікаційної роботи

Тема: ««Східне питання» на шпальтах консервативної преси (1875-1878)»

Автор: студент 4-го р.н. освітнього ступеня бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія».

Науковий керівник: Григор'єва Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, доцент.

Захищена: " ____ " _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи:

Робота має за мету дослідити висвітлення поняття «Східне питання» в статтях британських газет консервативного спрямування протягом Великої східної кризи 1875-1878 рр. Відповідно, перед нами поставили завдання простежити розвиток преси в країні у 1870-х рр. і міжнародне тло, що поставало у газетних статтях, дослідити значення поняття «Східне питання» в консервативній пресі та з'ясувати підходи до його розв'язання, які пропонували дописувачі і зовнішні спостерігачі, чиї думки також публікували на шпальтах газет. В роботі використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, методи контент-аналізу, дискурс-аналізу, підходи теорії та історії медіа та історії понять.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури і додатків. У першому розділі простежено особливості дослідження концепту «Східне питання» в історіографії та розвиток ринку преси в Об'єднаному королівстві на тлі чергового загострення на міжнародній арені у 1875–1878 рр. У другому – на матеріалах консервативних газет з'ясовано особливості розуміння поняття «Східне питання» з боку дописувачів та зовнішніх спостерігачів, чиї думки також поставали на шпальтах видань. У третьому – окреслено очікування та перспективи розв'язання «Східного питання», які поставали на шпальтах консервативних газет.

Загалом, нам вдалося окреслити прогалини, що існують в дослідженнях «Східного питання». Поряд з цим, завдяки зверненню до методологічного апарату історії понять та теорії й історії медіа ми простежили множинні значення, які закладали в концепт «Східне питання» дописувачі консервативних видань, а також встановили розрізнені прогнози та уявлення дописувачів щодо проблеми розв'язання «Східного питання».

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Східне питання у часі Великої Східної кризи 1875-1878 рр.:	
історіографічний та контекстуальний виміри	13
1.1 «Східне питання» у студіях з історії британської періодики.....	13
1.2 «Східне питання» в контексті комунікаційних перетворень у другій половині XIX століття.	21
Розділ 2. «Східне питання»: тлумачення у консервативній пресі	30
2.1 У пошуках творців інтерпретацій: дописувачі періодичних видань.	30
2.2 У пошуках формулювань: як писали про «Східне питання»?	32
2.3. У пошуках визначення: що таке «Східне питання»?	38
Розділ 3. Розв’язати «Східне питання»: думки та очікування в консервативній пресі.....	55
3.1 У пошуках відповідей на складне «Східне питання»	55
3.2 У пошуках майбутнього для «Східного питання»: очікування дописувачів.....	65
Висновки	72
Список використаних джерел та літератури.....	76
Додатки.....	89

Вступ

Протягом другої половини XIX ст. публічний простір Сполученого королівства дедалі більше насичувався періодикою різного ґатунку. Ринок преси розвивався стрімкими темпами. Цьому сприяли зростання рівня писемності, здешевлення матеріалів для друку, а також удосконалення технічних засобів. Як наслідок – поява сотень видань, які висвітлювали найрізноманітніші теми сьогодення.

Пожвавлення ринку преси збіглося в часі із зростанням напруги на міжнародній арені. Паризький мирний договір 1856 року не розв'язав усіх конфліктних ситуацій, попри те, що держави-учасниці Європейського концерту таки зуміли припинити війну. Поряд з цим активізувалися національні рухи на Балканах. Усе це, зрештою, призвело до чергового загострення ситуації в Османській імперії, яке увійшло в історіографію під назвою Велика Східна криза (1875-1878). Події на Південному Сході Європи викликали зацікавлення у тогочасній пресі. Нестабільна ситуація створювала простір для сенсацій, а висвітлення «іншого» користувалося попитом серед читачів з різних країн. Дослідники історії медіа нерідко звертають увагу на цей період як на час розвитку військової кореспонденції та зародження так званої «нової журналістики»¹. Водночас частина істориків схильні розглядати пресу в контексті явища «нового імперіалізму», що, зокрема, ґрунтувалося на уявлюванні Британської імперії крізь призму періодичних видань².

У контексті цих тенденцій постає і поняття «Східне питання». Традиційно його використовують на позначення уявлень про перманентний занепад Османської імперії упродовж кінця XVIII – початку XX ст. Поряд з цим, воно постає напрочуд важливим у контексті розуміння процесів, що відбувалися в

¹ Conboy M. Journalism: a Critical History. London, 2004. pp. 149-165; Wiener J. H. The Americanization of the British Press, 1830s–1914. Speed in the Age of Transatlantic Journalism. London: Palgrave Macmillan, 2011. 253 p;

² Див. Griffiths A. The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900. London: Palgrave Macmillan, 2005. 233 p; Schumacher L. R. A “Lasting Solution”: the Eastern Question and British Imperialism, 1875-1878. PhD dissertation in History / The University of Minnesota. Bloomington, 2012. 323 p.

Сполученому королівстві у цей час. Прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі, партія якого виграла вибори до Парламенту у 1874 р., послідовно підтримував Османську імперію. Його політичні опоненти, представники Ліберальної партії, критикували такий підхід. Під час Великої східної кризи 1875-1878 рр. полеміка перенеслося і на шпальти періодичних видань. Одним з її аспектів стала проблема розв'язання «Східного питання».

Однак дослідники назагал схилиються до статичного висвітлення цього поняття, себто розглядають його як незмінне. Ба більше, досі немає спеціальної праці, присвяченої функціонуванню цього поняття у медійному дискурсі протягом 1875-1878 рр. Цей дискурс напрочуд неоднорідним і залежав від економічної складової, політичних пререференцій редакцій та поглядів дописувачів та зовнішніх акторів, чії думки публікували на шпальтах газет. Особливо яскраво це проявлялося на прикладі консервативної преси. З одного боку, редакції газет дбали про розширення своєї читацької аудиторії. З іншого боку, вони прихильно ставилися до Консервативної партії та її лідерів. При цьому політика Уряду щодо Османської імперії завжди осмислювалася крізь призму власних уявлень про Схід. Усе це зумовлювало множинні погляди і щодо поняття «Східне питання». Відповідно, дослідження газет консервативного спрямування постає **актуальним** в контексті розуміння значень поняття «Східне питання», що циркулювали в медійній сфері Сполученого королівства у 1870-х рр.

Об'єктом нашого дослідження є поняття «Східне питання» у публічному та медійному дискурсі Сполученого королівства в останній третині XIX століття.

Предметом дослідження є висвітлення «Східного питання» на шпальтах консервативних газет Сполученого королівства у 1875-1878 рр.

Метою роботи є простежити варіативність значень концепту «Східне питання» на основі згадок про нього, які поставали на сторінках консервативних газет.

Для того, щоб досягти поставленої мети, ми виокремили такі **завдання**:

- Окреслити проблемні ділянки у вивченні «Східного питання» та загальний контекст його постання у британській пресі в роки Великої східної кризи 1875-1878 рр.;

- Дослідити коло авторів та основні формулювання і значення, до яких зверталися ці автори, говорячи про «Східне питання»;

- Простежити підходи та очікування щодо розв'язання «Східного питання», які оприявнювалися на шпальтах видань.

В основі **методологічної бази** дослідження лежать метод дискурс-аналізу, підходи з історії та теорії медіа та методи історії понять.

Передусім ми розглядали «Східне питання» як поняття, що передбачало звернення як до *історичної семантики* загалом, такі і до *історії понять* зокрема. Щодо першої, то ми послуговувалися міркуваннями лінгвіста Антуана Мейє про функціонування слів у суспільстві та зміни їхніх значень під впливом соціальних процесів. З його погляду слова набувають визначених значень у певній соціальній групі, але при цьому значення можуть поширюватися і за межі групи, стаючи більш загальними³. Поряд з цим, він звертав увагу, що для індивіда слово зазвичай позначає ті об'єкти, які безпосередньо є частиною його життя. Зважаючи на це, одне й те ж слово різні люди використовують на позначення схожих (але не ідентичних) об'єктів. Відповідно, поняття втрачає смислові нюанси і окреслює загальні риси усіх об'єктів, які воно позначає в межах певної соціальної групи⁴. Попри те, що Мейє розглядав передусім ті слова, які позначають фізичні об'єкти, його підхід видається помічним і в нашому випадку. Хоча дописувачів лише умовно можна віднести до єдиної соціальної категорії⁵, їхні значення поняття «Східне питання» все ж могли мати спільні риси.

³ Мейє А. Как слова меняют значение (1906). *Понятия, идеи, конструкции: очерки сравнительной исторической семантики*. Москва, 2019. С. 55-59.

⁴ Там само. С. 68.

⁵ Станом на 1870-і рр. в Сполученому королівстві вже існували читацькі мережі, які об'єднували людей з різним соціальним статусом навколо газет (див. King A., Easley A., Morton J. Introduction. *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century: British Periodicals and Newspapers*. London & New York, 2016. P. 4). Однак постає питання, чи можна до цих

Поряд з цим, Мейє зазначав, що загальноновживаними стають і тлумачення, які продукуються в межах домінантних соціальних груп⁶. Однак прив'язаність дослідника виключно до соціальних категорій не дозволяє сповна зрозуміти конкретні значення, які індивіди можуть закладати у поняття. У цьому разі помічними видалися методологічні дороговкази Юрія Кагарлицького та Бориса Маслова⁷. Поряд з цим, для простеження очікуваних шляхів розв'язання «Східного питання» ми звернулися до *історії понять* та використали парадигму Райнгарта Козеллека *Vergangene Zukunft* (минуле майбутнє)⁸, а також окремі аспекти контекстуалізму Джона Покока⁹.

Щоб з'ясувати особливості текстів, що поставали на сторінках британських консервативних видань, ми звернули увагу на підходи до дослідження структури вікторіанської журналістики та друкованої культури загалом¹⁰. Зі свого боку, *метод кількісного контент-аналізу* допоміг нам простежити зміну в оприявненні поняття «Східне питання» в окремих частинах газети, що було пов'язане зі певними змінами і в редакційній політиці.

Однак назагал наше дослідження побудоване на *міждисциплінарному підході*, що зумовлено передусім специфікою поставлених завдань. Відповідно, ми звернулися до підходів з *аналізу медіа-дискурсу*, запропонованих Жаном К. Чалабі та Норманом Ферклафон. Чалабі розглядає журналістику як публічний дискурс, перетворений на товар. З його погляду,

соціальних структур віднести журналістів, які створювали інформацію радше в рамках журналістського дискурсу, аніж публічної сфери (про розмежування див., наприклад, Chalaby J. K. *The Invention of Journalism*. P. 111).

⁶ Мейє А. Как слова меняют значение (1906). С. 62.

⁷ Кагарлицкий Ю., Маслов Б. Между Фреге и Фуко: методологические основы исторической семантики. *Понятия, идеи конструкции*. С. 9-38.

⁸ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. В. Швед. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с..

⁹ Див. Pocock J. G. A. *The Reconstruction of Discourse: Towards the Historiography of Political Thought*. *MLN*. 1981. №5. Comparative Literature. pp. 959-980.

¹⁰ У цьому разі ми послуговувалися спостереженнями та міркуваннями Лін Піккетт (див. Pykett P. *Reading the Periodical Press: Text and Context. Investigating Victorian Journalism*. New York, 1990. pp. 3-18).

значення, що постають у газетному матеріалі, завжди циркулюють в межах дискурсивних практик, на які впливає ринкові механізми та опосередковано публічний дискурс¹¹. Однак, говорячи про економічну зумовленість появи певних тем та тлумачень у пресі, дослідник цілковито відкидає мовну складову, а тому його підхід не дозволив би дослідити ті значення, які дописувачі закладали в поняття «Східне питання».

У цьому разі підхід лінгвіста Номана Ферклафа, розкритикованого Чалабі, видався доволі помічним. Для Фарклафа текст залишається центральним елементом аналізу медіа, а дискурс-аналіз покликаний розкрити «систематичні зв'язки між текстами, дискурсивними практиками та соціокультурними практиками»¹². Такі поєднання, відповідно, дозволили нам краще зрозуміти ті формулювання, якими послуговувалися дописувачі. Поряд з цим, дослідник наголошує на неоднорідності значень і форм тексту, пов'язаних із протиріччями функціонування медіа¹³. Центральне протиріччя, на яке вказує дослідник, пов'язане з публічним виробництвом медійного продукту і приватним споживанням цього продукту. Споживач у цьому разі постає і як глядач, і як покупець, що призводить до спрощення мови медіа та прилаштування його до ринкових механізмів. Такий перехід поступово відбувався в Сполученому королівстві у II пол. XIX ст., що, відповідно, відобразилося і на матеріалах, пов'язаних зі «Східним питанням».

У цьому контексті важливими для нас видалися і методологічні зауваги історика Мартіна Конбоя, який розглядає історію медіа загалом і преси зокрема крізь призму *соціолінгвістики*. Дослідник послуговується поняттям «багатоголосся» для опису тих процесів, які функціонували в медіа-середовищі Сполученого королівства II пол. XIX ст. З його погляду, у цей час газети розширювали простір публічної сфери, але при цьому текст і контекст

¹¹ Chalaby J. K. The Invention of Journalism. New York, 1998. pp. 61-66.

¹² Fairclough N. Media Discourse. London, 1995. P. 16-17.

¹³ Там само. P. 11-15.

продовжували функціонувати в межах медійного дискурсу¹⁴. Водночас поняття «багатоголосся» є важливим під час аналізу індивідуального розуміння концептів, що поставали на шпальтах періодичних видань, зокрема, і «Східного питання».

Насамкінець ми звернулися до *ментальної географії*, щоб сконструювати уявлений простір «Східного питання». У цьому разі ми насамперед спиралися на міркування Едварда Саїда, викладені у його праці «Орієнталізм». Особливо важливою видається теза дослідника про простір Сходу, сконструйований крізь призму упереджень та схематизації, що панували на Заході¹⁵. Зі свого боку, Марія Тодорова у своїй праці «Уявляючи Балкани» зазначає, що Балкани також завжди сприймалися як Інший для решти Європейського континенту, що є помічним і в контексті дослідження публічного та медійного дискурсів у Сполученому королівстві в останній третині XIX ст.¹⁶. Поряд з цим, для прояснення значень, пов'язаних безпосередньо з поняттям «Східне питання», ми також звернулися до міркувань Гусейна Їлмаза, який розглядає взаємозв'язки між цим поняттям та витворенням концепту «Середнього Сходу» упродовж XIX ст.¹⁷. Усе це, відповідно, дозволило нам пояснити та розмежувати уявлення дописувачів про просторові маркери, які дописувачі консервативних видань закладали в поняття «Східне питання».

Понятійний апарат

Однією з наріжних категорій нашого дослідження є «консервативна преса». До неї ми відносимо ті газети, які у 1875-1878 рр. симпатизували Консервативній партії та/або її лідеру Бенджаміну Дізраелі. Поряд з цим, у контексті функціонування преси в Сполученому королівстві II пол. XIX ст. постає поняття «нова журналістика». У цьому разі ми послуговуємося

¹⁴ Conboy M. The Language of Newspapers: Socio-Historical Perspectives. New York, 2010. pp. 1-11, 98-99.

¹⁵ Саїд Е. В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. Київ, 2001. С. 92-94.

¹⁶ Todorova M. Imagining the Balkans. 2nd ed. New York, 2009. P. 3.

¹⁷ Yilmaz H. The Eastern Question and the Ottoman Empire: The Genesis of the Near and Middle East in the Nineteenth Century. *Is There a Middle East? The Evolution of a Geopolitical Concept*. Stanford, 2011.

тлумаченням Жуеля Віннера, який визначав її як тип журналістики, що передбачав наголос на людському інтересі, візуальній складовій, сміливості у шрифтах та швидкому донесенні новин до масового читача¹⁸. Масовість поставала визначальною рисою, що відрізняла її від традиційних форм журналістики, орієнтованих на вузьке коло споживачів інформації.

Поряд з цим, у контексті «нової журналістики» важливо розрізняти поняття «сенсаційність» та «сенсаційна новина». У цьому разі ми послуговуємося міркуваннями Жана К. Чалабі, який розглядає «сенсаційність» як дискурсивну стратегію, а «сенсаційну новину» – як категорію контенту, який публікують у медіа¹⁹. Остання, з погляду дослідника, може включати природні лиха, нещасні випадки (як от трагедії на залізниці чи пожежі), жорстокі соціальні та політичні конфлікти (страйки, бунти, війни), появу технологічних новинок, незвичні форми поведінки з особливою увагою на героїчні вчинки, події за участі відомих людей та явища, що видаються неприродними й містичними²⁰. Зі свого боку, сенсаційність може передбачати звернення до сенсаційних новин як частини редакційної політики²¹, але при цьому також включає певні дискурсивні практики, до яких повсякчас мають звертатися журналісти. Ці практики стосуються, зокрема, стилю письма, вибору мови для текстів, способу подачі історії, розставлення акцентів у розповіді, загального тону статті²². Відповідно, у цьому разі йдеться не лише про увагу до сенсаційних матеріалів, а й про спосіб подачі інформації загалом.

¹⁸ Wiener J. H. *The Americanization of the British Press, 1830s–1914. Speed in the Age of Transatlantic Journalism*. London, 2011. P. 9-10.

¹⁹ Chalaby J. K. *The Invention of Journalism*. P. 97.

²⁰ Там само. P. 98-99.

²¹ У цьому разі Чалабі йдеться про те, що сенсаційність передбачає особливі критерії, якими керувалися редакції періодичних видань під час «відбору» новин. Соціолог і дослідник медіа Герберт Ганс виокремлює два таких критерії – «цікавість» та «важливість» новини для редакції та, відповідно, читача. Крім того, він звертає увагу і на новизну, якість та формат новинного матеріалу, а також збереження балансу у повідомленнях (див. дет. Gans H. J. *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek, and Time*. Evanston, 2004. pp. 146-181).

²² Chalaby J. K. *The Invention of Journalism*. P. 149.

Поряд з цим, ми розмежовуємо поняття «публічний» та «медійний» дискурси. Хоча обидва функціонували у просторі «публічної сфери» Сполученого королівства (якщо послуговуватися концепцією Юргена Габермаса²³), але медійний дискурс поставав радше як видозмінена форма публічного, яка поставала на шпальтах періодичних видань, хоча подекуди можна простежити і їхнє переплетення²⁴.

Зі свого боку, під поняттям «новий імперіалізм», яке є важливим у контексті розуміння політики Сполученого королівства назовні та настроїв суспільства всередині, ми розуміємо агресивну хвилю колоніальної експансії наприкінці XIX – поч. XX ст., що відбувалася за допомогою економічного примусу, та супроводжувалися дискурсом про «цивілізаційну місію» країн Європи²⁵. Йдеться передусім про політику так званих «великих держав» («*Great Powers*») до яких станом на 1870-і рр. відносять Сполучене королівство, Францію, Німецьку імперію, Австро-Угорщину, почасти Італію та Російську імперію.

Насамкінець окреслимо географічні концепти, які постають у дослідженні. Передусім, ми послуговуємося назвою «Сполучене королівство», позаяк розглядаємо переважно внутрішній контекст Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії. Водночас, говорячи про імперські потуги «великих держав», ми зверталися до назви «Британська імперія». Поза тим, формулювання «британська преса» та «преса Сполученого королівства» постають для нас як синоніми.

Згадуючи про «Схід» ми звертаємося передусім до уявленої території Сходу у розуміння Саїда. Поряд з цим, Балкани тлумачимо як географічну одиницю, що включає європейські володіння Османської імперії, а також

²³ Див. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. А. Онишко. Львів, 2000. 319 с.

²⁴ Chalaby J. K. *The Invention of Journalism*. New York, 1998. pp. 66-67.

²⁵ Griffiths A. *The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900*. pp. 9-11. Хоча традиційно початок «нового імперіалізму» відносять до 1880-х рр., окремі елементи цього явища простежують вже у 1870-х рр.

Грецію, Князівство Сербія (до 13 липня 1878 р. – автономія у складі Османської імперії, опісля – незалежне), Князівство Румунія (до 13 липня 1878 р. – автономія у складі Османської імперії, опісля – незалежне) та територію Далмації, підвладну Австро-Угорщині. Територіальні рамці Центральної Азії включають і анексовані з боку Російської імперії у 1876-1877 р. території Кокандського та Бухарського ханств.

Власні назви періодичних видань ми навели в оригіналі, географічні назви та імена – транслітерували згідно з чинними правилами передачі іноземних слів українською мовою. Цитати подані мовою оригіналу.

Хронологічними рамками дослідження є 1875–1878 рр. (від початку висвітлення повстання у Боснії в січні 1875 р. до початку загострення ситуації в Середній Азії та Афганістані у вересні 1878 р.).

Джерельну базу дослідження складають статті щоденних масових консервативних газет Сполученого королівства – «*The Standard*» та «*The Daily Telegraph*»²⁶. Останнє видання стало консервативним лише восени 1876 року, однак ми розглянули весь масив матеріалів за 1875-1878 рр. Натомість номери газети «*The Standard*» з 1 липня 1876 по 31 грудня 1876 рр. відсутні у Британській бібліотеці, з цифровим архівом якої ми працювали, тому згадки за цей період ми не змогли проаналізувати. Крім того, з огляду на брак згадок поняття «Східне питання» у 1875 р., ми також залучили матеріали консервативної газети «*The Morning Post*» за цей рік. За потреби, ми зверталися до інших видань того часу, а також розглянули низку праць, які рекламували на шпальтах консервативної преси або про на які звертали увагу дописувачі консервативних видань.

Структура роботи зумовлена її метою та складається зі вступу, трьох розділів, назви яких суголосні завданням роботи, списку використаних джерел

²⁶ Під час досліджуваного періоду наклад «*The Daily Telegraph*» сягав 242 тис. примірників на випуск (див. Circulation of the Daily Telegraph. *The Daily Telegraph*. 1877. July 2. P. 4), наклад «*The Standard*» – 202,5 тис. (The following return.... *The Standard*. 1878. March 15. P. 4).

та літератури, а також додатків, що демонструють окремі аспекти досліджуваної проблеми.

У першому розділі ми проаналізували історіографічні дискусії, пов'язані з висвітленням «Східного питання» у британській пресі та окреслили загальний контекст оприявлення концепту в газетах у світлі трансформацій на ринку медіа у II половині XIX ст. У другому розділі з'ясували, хто творив значення поняття «Східне питання», які поставали на шпальтах консервативних газет упродовж 1875-1878 рр. Крім того, ми простежили основні формулювання, до яких вдавалися дописувачі, говорячи про це поняття, а також встановили ті значення, яких воно могло набувати. У третьому розділі ми дослідили, як газетярі представляли розв'язання «Східного питання», а також простежили їхні очікування щодо його розв'язання. У додатках ми навели статистику згадок поняття «Східне питання» в опрацьованих матеріалах, карту із зображенням просторових маркерів концепту, а також перелік книг та брошур, що поставали на шпальтах консервативних газет у прив'язці до «Східного питання».

Розділ 1. Східне питання у часі Великої Східної кризи 1875-1878 рр.: історіографічний та контекстуальний виміри

1.1 «Східне питання» у студіях з історії британської періодики.

Бурхливі зміни, що відбувалися на ринку британської преси у другій половині XIX століття вже тривалий час перебувають у фокусі дослідницької уваги. Вже наприкінці XIX ст. окремим аспектам розвитку періодичних видань, функціонуванню ринку преси як особливої структури та взаємовпливам між пресою та іншими явищами²⁷. З огляду на тему нашого дослідження, ми детальніше зосередимося на доробку тих дослідників, які висвітлювали розвиток британської преси загалом та «Східного питання» у періодиці цих держав зокрема.

Передусім варто зауважити, що «Східне питання» назагал не перебуває безпосередньо у фокусі істориків, які вивчають пресу. Від початку це поняття зазвичай розглядають дослідники історії дипломатії та політичної історії. У їхніх розвідках преса зазвичай згадувалася лише опосередковано. Зокрема, Джон Марріотт у комплексній праці з історії «Східного питання» згадував про пресу лише раз – коли йшлося про оприлюднення інформації, пов'язаної з діями османських сил проти болгарського населення улітку 1876 року²⁸. Ці публікації збурили суспільну думку Сполученого королівства, що, зі свого боку вплинуло на позицію монархії на міжнародній арені. Відповідно, звернення до преси у цьому разі відповідало питанням в рамках дипломатичної та політичної історії.

Схожу тенденцію можна спостерігати і в пізніших розвідках. Хоча британський історик Роберт Сетон-Ватсон звернув увагу на те, що вперше про події в Болгарії повідомила газета «*Spectator*», загалом він притримувався

²⁷ Див. Thomson G. C. *Public Opinion and Lord Beaconsfield*. London: MacMillan and Co., 1886. Vol. 1. 440 p; Massingham H. W. *The London Daily Press*. New York and Chicago: Fleming H. Revell Company, 1892. 192 p.

²⁸ Marriott. J. A. R. *The Eastern Question; an Historical Study in European Diplomacy*. Oxford, 1917. P. 292. Показово, що автор навіть не згадує назви цієї газети (першою інформацію про «звірства в Болгарії» опублікувало ліберальне видання «*The Daily News*»), а обмежується згадкою про «лондонську газету»

подієвого викладу історії «звірств» та реакції на них з боку англійського суспільства²⁹. До подібної моделі звернулися у своїх працях також і Річард Міллман³⁰, Роберт Блейк³¹ та Марвін Шварц³². Останній звернув увагу, що протягом 1860-1880-х рр. преса стала ще одним викликом для політиків³³. Цю тезу опосередковано підтверджували дослідники, які зверталися до епізоду з публікацією в газеті «*Globe*» тексту таємної англо-російської угоди у червні 1878 р. Російський історик Владлен Виноградов зазначав, що його поява спричинила тиск громадськості на представників Сполученого королівства на Берлінському конгресі 1878 р. Це начебто спонукало їх піти на порушення попередньо укладених домовленостей з Російською імперією³⁴. Натомість Річард Міллман та Ф. Дваєр зауважили, що ця публікація навпаки заспокоїла публіку³⁵. Поза тим, жоден з дослідників не відійшов від парадигми подієвої історії, а тому публікації в пресі були радше «фактами», що мали додати наочності кожній з праць.

Водночас на зламі XX-XXI ст. відбулися зрушення в історіографії «Східного питання» у бік дослідження образів та уявлень, пов'язаних з цим поняттям. Однією з перших вагомих розвідок у цьому напрямку постає стаття Пола Аухтерлоні. Розглянувши десять провідних британських періодичних видань, він простежив представлення Середнього Сходу в провідній періодиці Сполученого королівства у 1870-1880-х рр.³⁶ Однак автор звертає увагу на

²⁹ Seton-Watson. R. W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. New York, 1972. P. 52-54; Його ж. Britain in Europe, 1789-1914. A Survey of Foreign Policy. Cambridge, 1945. P. 519.

³⁰ Millman R. Britain and the Eastern Question. 1875–1878. Oxford, 1979. P. 176-189.

³¹ Blake R. Disraeli. New York, 1967. P. 602-605.

³² Swartz M. The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone. London, 1985. P. 38-41.

³³ Там само. С. 1.

³⁴ Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. Москва, 2005. С. 258-259.

³⁵ Millman R. Britain and the Eastern Question. pp. 443-444; Dwyer F. J. R. A. Cross and the Eastern Crisis of 1875-8. *The Slavonic and East European Review*. 1961. Vol. 39, No. 93. pp. 454-455.

³⁶ Див. Auchterlonie P. From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the MiddleEast in the Victorian Periodical Press, 1876-1885. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2001. Vol. 28. No. 1. pp. 5-24.

Східне питання лише в контексті інших інформаційних приводів. Крім того, він не прояснює понятійний апарат дослідження, і, зокрема, його розуміння концепту «Східного питання». Назагал же дослідник виснує, що попри поодинокі позитивні відгуки про Схід, у виданнях превалює зображення культурної вищості європейців.³⁷ Зі свого боку, Мішель Тусан частково використовує кількісний аналіз, щоб показати зростання уваги до «Східного питання» в британських періодичних виданнях останньої чверті XIX ст. Дослідник також звертає увагу і на той факт, що преса назагал підтримувала образ Сполученого королівства як захисника християнських меншин в Османській імперії³⁸. Крім того, він зауважує, що в публічній сфері циркулювала думка про неможливість розв'язати «Східне питання»³⁹. Водночас зосередженість автора виключно на фаталістичних настроях, що оприявнювалися у публічному дискурсі Сполученого королівства, видається невиправданою. Низка досліджень показали, що Османська імперія не розглядалася виключно як «хвора людина Європи»⁴⁰. Відповідно, існує потреба детально розглянути різноманітні потрактування на шпальтах газет у часі кризи. Крім того, говорячи про множинність «Східного питання» у вступі до своєї книги, Тусан окреслює його як «проблему» та «кризу» водночас⁴¹, що дещо ускладнює розуміння цього поняття у подальших розділах.

Проблема термінології оприявнюється і в низці інших праць. У своєму дисертаційному дослідженні Леслі Шумахер простежує взаємозв'язки між британською політикою, публічним дискурсом та дипломатією упродовж Великої східної кризи 1875-1878 рр.⁴². У такий спосіб дослідник намагається

³⁷ Auchterlonie P. From the Eastern Question to the Death of General Gordon. P. 14.

³⁸ Tusan M. Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East. Berkeley, 2012. P. 16.

³⁹ Там само. С. 17.

⁴⁰ Brisku A. Political Reform in the Ottoman and the Russian Empires: A Comparative Approach. London, 2017. P. 7; Philliou C. M. Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution. Berkley and Los Angeles, 2011. P. 108.

⁴¹ Tusan M. Smyrna's Ashes. P. 1.

⁴² Див. Schumacher L. R. A "Lasting Solution": the Eastern Question and British Imperialism, 1875–1878. PhD dissertation in History / The University of Minnesota. Bloomington, 2012. P. vii.

включити дискусію про «британський досвід Східного питання» у наратив про постання Британії як модерної держави, а також вплив цього досвіду на становлення «нового імперіалізму»⁴³. Водночас питання викликають визначення, які автор дає «Східному питанню». У передмові та вступі до дисертації Леслі Шумахер зазначає, що «Східне питання» було явищем, пов'язаним із падінням Османської імперії та подіями, що супроводжували це падіння⁴⁴. Однак, один з розділів роботи сформульовано як «Два Східні питання, дві імперії»⁴⁵. Авторіві йдеться про те, що «болгарська агітація» восени 1876 р. сприяла появі «другого Східного питання». Якщо «перше Східне питання» було пов'язане з дипломатичною площиною, то новий «варіант» вимагав безпосереднього залучення жителів Сполученого королівства до розв'язання цього питання⁴⁶. Тепер йшлося не лише про захист імперських інтересів, а й моральний аспект діяльності імперії. Однак автор не розкриває взаємозв'язок між визначенням, яке він подав у вступі, та цими тлумаченнями⁴⁷. Крім того, якщо попервах автор розповідає про «Східне питання» як явище цілісне (хоча і нестійке), то у зазначеному розділі йдеться про різні речі, які постають під парасолькою «Східного питання». Ба більше, незрозумілим постає співвідношення між термінами «феномен», «версія» та «бачення», до яких звертається дослідник, говорячи про «Східне питання».

Доволі неоднозначним є й підхід Ангеліни Манахової, яка досліджувала особливості діяльності британських кореспондентів на Балканах в роки російсько-турецької війни. Дослідниця поділяє телеграми, які надходили до редакцій британських газет, на «новини», «репортажі» та «аналітику», а також

⁴³ Schumacher L. R. A "Lasting Solution". P. vii, 3.

⁴⁴ Там само. P. vii, 1-2.

⁴⁵ Там само. P. 94.

⁴⁶ Там само. P. 99. В іншому епізоді автор також апелює до «двох версій Східного питання» (с. 60).

⁴⁷ До тези про моральний вимір «Східного питання» звертається у своїй дисертації і Джеймс Перкінс. Не відходячи від класичного розуміння цього поняття як питання, пов'язаного з падінням Османської імперії, він підв'язує ліберальне тлумачення до нього. (див. Perkins J. A. *British Liberalism and the Balkans*, c. 1875–1925. PhD Thesis in History / Birkbeck, University of London. London, 2014. P. 36).

використовує градацію матеріалів за загальним тоном повідомлень⁴⁸. З одного боку, такий підхід може видатися помічним в контексті розуміння динаміки висвітлення подій на Сході та активності британських кореспондентів, які «творили новини» для своїх газет. З іншого боку, до поділу на окреслені категорій слід ставитися з певною умовністю, бо існує ризик осучаснити матеріали XIX століття.

Протягом 1870-х рр. під впливом американських віянь в Сполученому королівстві почала зароджуватися так звана «нова журналістика», яка поєднувала в собі риси есеїстики, репортажу та новин⁴⁹. Висловлені думки кореспондентів (себто те, що з погляду Ангеліни Манахової можна частково трактувати як «аналітику»⁵⁰) також поставали як різновид новин⁵¹. З цієї перспективи видається необґрунтованою заувага авторки про те, що журналісти британських видань були радше очевидцями, аніж експертами подій, позаяк мало розмірковували над подіями війни⁵². Варто пам'ятати, що послуги телеграфу були доволі дорогими, а тому кореспонденти мусили коротко та вичерпно передавати інформацію. Саме тому, як зазначає Ендрю Гріффінс, чіткість, своєрідний стиль та швидкість були визначальними рисами для спеціального кореспондента⁵³.

Викликають питання і тези інших російських дослідників преси. Варто зауважити, що попри значний науковий доробок у цій царині, історики назагал

⁴⁸ Манахова А. В. Организация и результаты работы британских корреспондентов во время русско-турецкой войны 1877-1878 годов. Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва, 2019. С. 76.

⁴⁹ Див. Temple M. The British Press. New York, 2008. P. 24, Wiener J. H. The Americanization of the British Press, 1830s–1914. London, 2011. P. 92.

⁵⁰ Манахова А. В. Некоторые особенности освещения русско-турецкой войны 1877-78 гг. в прессе Великобритании. *Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика*. 2019. № 3. С. 169-170.

⁵¹ Luhmann N. The Reality of Mass-Media / Transl. by Kathleen Cross. Stanford, 2000. P. 33. Див. також: Griffiths A. The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900. London, 2005. P. 38.

⁵² Манахова А. В. Некоторые особенности освещения русско-турецкой войны 1877-78 гг. в прессе Великобритании. С. 170.

⁵³ Griffiths A. The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900. P. 26-27.

омінають «Східне питання». Найбільш ємною працею з історії медіа, у якій звертається увага і на «Східне питання», постає дисертація брянського науковця Сергія Косарева, присвячена дослідженню британської і російської преси періоду російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Назагал автор поставив собі за мету простежити вплив газет на суспільну думку Сполученого королівства та Російської імперії⁵⁴. Назагал він виснує, що преса була ретранслятором суспільних очікувань, зокрема, й щодо розв'язання «Східного питання»⁵⁵. Водночас сумнівною видається теза, що дослідження преси дозволяє «об'єктивно відтворити історичну картину того часу»⁵⁶, адже діяльність публіцистів мала цілковито суб'єктивний характер.

Також не можна погодитися і з тезою Сергія Косарева про те, що британські видання «пропонували заздалегідь заготовлені варіанти осмислення подій Балканської кризи»⁵⁷. У середовищі британської преси не було єдності з будь-якого питання. Газети та журнали були комерційними, а тому конкурували за сюжети, щоб зацікавити свого читача якісним, а головне – несхожим матеріалом⁵⁸. У цьому контексті особливої ваги почали набувати матеріали сенсаційного характеру⁵⁹. Звичайно, британські видання подекуди симпатизували певним політичним силам, але, згідно з історіографічним

⁵⁴ Див. Косарев С. И. Русско-Турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Брянск, 2012.

⁵⁵ Там само. С. 35.

⁵⁶ Косарев С. И. Русско-Турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати. С. 3. На подібне твердження ми неодноразово натрапляємо і в працях інших науковців (див. наприклад, Манахова А. В. Британские корреспонденты на театре боевых действий русско-турецкую войну 1877–1878 гг. *Медиаальманах*. 2018. № 2. С. 55; Муминова Е. М. Деятельность российских и иностранных корреспондентов на Балканах в годы русско-турецкой войны 1877–1878 гг. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. Ч. I. *Общественные и гуманитарные науки*. 2008. № 38 (82). С. 243).

⁵⁷ Косарев С. И. Русско-Турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати. С. 17.

⁵⁸ Див. Conboy M. *Journalism: a Critical History*. London, 2004. P. 165.

⁵⁹ Wiener J. H. *The Americanization of the British Press, 1830s–1914*. P. 3-4.

консенсусом, прямого втручання власників чи інших зацікавлених осіб у редакторську політику не було⁶⁰.

Водночас варто зауважити, що згадка про «упередженість» британської преси не є поодиноким серед російських дослідників та дослідниць. Зокрема, Єкатеріна Мумінова зауважує, що російські кореспонденти не могли «протистояти інформаційній війні, яку нав'язала західна преса»⁶¹. Передусім виникає питання щодо того, чим була «західна преса», оскільки авторка не пояснює змісту цього поняття. Так само цілком уможливною видається теза Олега Гокова про те, що «засоби масової пропаганди» штучно нагнітали негативне ставлення до Росії⁶². Зокрема, автор не уточнює, про які саме засоби йдеться і не розкриває значення фрази «штучне нагнітання».

Поза тим, чи може йтися про цілеспрямовану інформаційну війну в умовах конкурентного ринку преси, який, зі свого боку, поступово приходив на зміну публічній сфері, якщо послуговуватися категоріями Юргена Габермаса?⁶³ Єдине, що одностайно констатують дослідники – російсько-турецька війна 1877-1878 рр. викликала потужний інтерес з боку європейської преси. Читачі з різних країн були глибоко занепокоєні способами проведення бойових дій. Це частково дозволяє окремим історикам виснувати, що

⁶⁰ Hewitt M. *The Press and the Law. Journalism and the Periodical Press in Nineteenth-Century Britain*. Cambridge, 2017. P. 147, Wiener J. H. *The Americanization of the British Press, 1830s–1914*. P. 80.

⁶¹ Див. Мумінова Е. М. Роль средств связи и текущей корреспонденции в русско-турецкой войне 1877-1878 гг. (Балканский театр боевых действий). Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Воронежский филиал Российского государственного торгово-экономического университета. Москва, 2009. С. 20.

⁶² Gokov O. A. Russia, Iran, and the 'Eastern Question' in the 1850s–1870s (Россия, Иран и «Восточный вопрос» в 1850-х–1870-х гг.). *Canadian-American Slavic Studies*. 2016. Vol. 50. Issue 2. P. 180.

⁶³ Габермас, зокрема, наголошує, що попри зміни, які сталися в медіа-індустрії протягом другої половини XIX ст. (як от поява матричного пресу), суттєві зрушення у подачі і сприйнятті інформації сталися вже у XX ст. (див. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. А. Онишко. Львів, 2000. С. 238). Назагал же криза публічної сфери (особливо в Сполученому королівстві) була пов'язана з комерціалізацією медіа (див. Temple M. *The British Press*. P. 27-28).

військовий конфлікт до певної міри був першою війною сучасного типу⁶⁴. Однак про інформаційну війну, вочевидь, тут не йдеться. Відповідно, конспірологічні зауваги, подібні до тієї, що висловили Єкатеріна Мумінова та Олег Гоков видаються анахронічними. Медіа за визначенням містить у собі емоційну складову, яка є такою ж важливою, як й інформативна.⁶⁵

Окреслені тенденції назагал показують, що висвітлення «Східного питання» на шпальтах періодичних видань протягом 1870-х рр. залишається дискусійним. У спробах пояснити різні виміри цього поняття дослідники та дослідниці досі не називають його «поняттям». Поряд з цим, науковці наголошують, що важливо розуміти не лише загальний політичний та міжнародний контекст, а й те, як газети та інші періодичні видання впливали на суспільну думку та окремих діячів в Сполученому королівстві. Однак відсутність зв'язного розуміння множинних тлумачень цього концепту, які поставали на сторінках періодичних видань, не дозволяє добре зрозуміти окреслені взаємовпливи.

Поза тим, варто зважати і на соціально-економічні чинники, що впливали на розвиток періодичних видань загалом та способи подачі інформації зокрема. Як ми простежили, сучасні дослідники звертають увагу і на особливості функціонування медіа в Сполученому королівстві, і на появу «нової журналістики», і на роботу спеціальних кореспондентів. Усе це могло

⁶⁴ Isci O. Wartime Propaganda and the Legacies of Defeat: Russian and Ottoman Newspapers in the War of 1877–1878. *Russian History*. 2014. Vol. 41. No. 2. P. 188. Підвищена увага до подій на фронтах пов'язана також (і передусім) з розвитком військової кореспонденції в Європі, що, зокрема, стало наслідком впливу американської преси (див. дет. Wiener J. H. The Americanization of the British Press, 1830s–1914. P. 93-96).

⁶⁵ Не покращують розуміння комплексних процесів у царині функціонування медіа і окремі тези науковців, які повторюються від праці до праці. Ба більше, неприємною несподіванкою стали виявлені факти самоплагіату, коли цілі абзаци тексту були перенесені з однієї статті автора в іншу. Зокрема, до використання «методу ножиць та клею» звернувся вже згадуваний Сергій Косарєв. Один з фрагментів тексту статті для дисертаційного дослідження згодом був переписаний без покликання в іншій статті, написаній у співавторстві з Валерієм Блохіним (див. Додаток 1). Така практика є кричущо неприпустимою, а якщо взяти до уваги і той факт, що більшість матеріалу в статті є компіляцією джерел без належного аналізу, то постає питання у науковій цінності доробку загалом.

вплинути на тлумачення поняття «Східне питання». Відповідно, ми детальніше зупинимося на цьому аспекті далі.

1.2 «Східне питання» в контексті комунікаційних перетворень у другій половині XIX століття.

У другій половині XIX ст. ринок преси в Сполученому королівстві розвивався значними темпами. Як зауважив Джонатан Сілберстейн-Лоеб, вікторіанські мислителі та реформатори Едвін Чадвік, Роланд Гіл та Джон Стюарт Мілл перенесли принципи класичної політичної економії з ринку товарів та послуг на ідеї, себто царину публічної сфери⁶⁶. Такий поворот посприяв формуванню уявлень про «ринок ідей», одним з відгалужень якого була преса. Поряд з цим, протягом 1850-х рр. в Сполученому королівстві скасували так звані «податки на знання», якими обкладалися усі періодичні видання. До них відносилися податок на рекламу (становив 3/6 пенні за оголошення до 1836 р., а опісля зменшений до 1/6 пенні⁶⁷), акциз на видання (4 пенні за примірник у 1815 році і 1 пенні у 1836 році⁶⁸) (скасовано у 1855 р.) та акциз на папір (скасовано у 1851 р.). Такі заходи мали колосальний вплив на ринок, оскільки дозволили знизити собівартість примірників. Доступнішою ставала і сировина – протягом 1870-х рр. в Сполучене королівство почали імпортувати порівняно дешевий папір з Єгипту. Усе це відкрило поле для інвестицій і появи нових газет, хоча назагал видавнича справа усе ще потребувала значних капіталовкладень⁶⁹.

Пожвавлення також зумовлював розмах масового виробництва упродовж другої третини XIX ст. Зростання кількості товарів на ринку означало необхідність витратити більше коштів на рекламу. Оскільки дієвішого

⁶⁶ Silberstein-Loeb J. The Structure of the News Market in Britain, 1870-1914. *The Business History Review*. 2009. Vol. 83, No. 4. P. 760.

⁶⁷ Hewitt M. The Dawn of the Cheap Press in Victorian Britain: The End of the «Taxes on Knowledge», 1849-1869. London & New York, 2014. P. 5.

⁶⁸ Hewitt M. The Press and the Law. P. 155.

⁶⁹ Через те, що ринок був нестійким поступово лєвова частка періодичних видань опинилася в руках у «газетних баронів», що, відповідно, частково спростовує твердження про пресу як незалежну «четверту владу» (див. Temple M. The British Press. P. 22).

посередника для передачі інформації від виробника до споживача, аніж періодичні видання, станом на середину XIX ст. не існувало, газетні сторінки завжди були щільно заповнені інформацією про товари та послуги. Акциз на оголошення попервах стримував цей процес, але після скасування «податків на знання», практично усі видання залишали достатньо багато місця для реклами на своїх шпальтах⁷⁰.

Важливі змін відбулися і в сфері комунікацій. Протягом другої половини XIX ст. дедалі більше починають використовувати телеграф. У 1851 році було прокладено кабель під Ла-Маншем, а в 1866 р. встановили зв'язок між Великою Британією та Канадою. Розвиток телеграфу був напрочуд важливим для газетярів, які намагалися забезпечити читачів цікавою, а головне – актуальною інформацією. Можливість отримати повідомлення у день, коли відбулася подія, покращувала якість новин що, відповідно, могло привабити більше читачів. Ринок інформації ставав дедалі глобальнішим, а собівартість виробництва – нижчою⁷¹. Здешевленню сприяла поява перших телеграфних агентств. Першими, хто звернув увагу на можливість збирати великі обсяги інформації за допомогою телеграфу стали газетярі з Нью-Йорка, які у 1846 році утворили спілку *Associated Press*. Вже за два роки спілка забезпечила стале передавання новин з Бостона за допомогою телеграфу⁷². В той же час, у Європі за освоєння ринку інформації за допомогою телеграфу першим взявся англійський підприємець Пол Ройтер. У 1851 році йому вдалося налагодити співпрацю з Лондонською фондовою біржею⁷³. Протягом наступного

⁷⁰ До прикладу, станом на 1876 рік 12-сторінковий примірник «*The Times*», який коштував 3 пенні, містив рекламу на 5 сторінках. Зокрема, повністю були покриті дві перших та дві останніх сторінки газети, а також 3-5 колонок 10-ї сторінки. Поряд з цим, одразу 5 з 8-ми сторінок «*The Daily Telegraph*» (роздрібна ціна – 1 пенні) мали рекламні оголошення (повністю – 1 та 6-8-ма сторінки, частково – 4 сторінка).

⁷¹ Fang I. A History of Mass Communication: Six Information Revolutions. London & New York, 2016. P. 80.

⁷² Associated Press. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/Associated-Press> (дата звернення: 02.04.2021).

⁷³ Fang I. A History of Mass Communication. P. 81.

десятиліття вплив агенції Ройтера настільки виріс, що до його послуг почали звертатися навіть російські можновладці⁷⁴.

Поряд з цим, усередині XIX ст. з'явилися і помітні технологічні новинки, пов'язані з процесом створення газет. З-поміж них найважливішою видається винахід обертального (роторного) друкарського верстата, який суттєво пришвидшив процес друкування. Першу модель такого верстата зробив у 1843 році американський винахідник Річард Марч Хе. Однак в Сполученому королівстві першим помітним верстатом нового типу став вертикальний роторний верстат Огастуса Еплгейта 1848 року⁷⁵. Цей механізм презентували на Всесвітній виставці у Лондоні в 1851 році, але популярності серед газетярів він не набув. Водночас вже в 1860-х рр. поширеним став горизонтальний верстат, спроектований американцем Вільямом Буллоком⁷⁶. На такому верстаті, зокрема, друкувалися примірники «*The Daily Telegraph*» у 1870-1875 рр. Щоправда, у 1875 році газета придбала удосконалену модель верстата Хе⁷⁷.

Усі окреслені перетворення мали на меті лише одне – задовольнити читацьку спільноту, попит якої невпинно зростав. Зокрема, цьому посприяло запровадження обов'язкової початкової освіти у 1870 році. Особливо зміни позначилися на прошарку кваліфікованих робітників, які були зацікавлені у дешевій та доступній інформації⁷⁸. Зростання попиту стимулювало появу видань нового ґатунку, на чому ми детальніше сфокусуємося нижче. Варто також зауважити, що завдяки газетам та журналам формувалися читацькі

⁷⁴ У 1862 році міністр внутрішніх справ Пьотр Валуєв ініціював проєкт співпраці з *Reuters* для того, щоб забезпечити «передачу по телеграфу ... всякого рода сведений, самых достоверных и категорически объясненных» (Див. Валуєв Н. Валуєв и проволока Колокол. 1862. № 130. С. 1083-1084) Співпраця, однак, не вдалася.

⁷⁵ Smith S. R. Technologies and Production. *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*. London & New York, 2016. P. 33-34.

⁷⁶ Там само. Варто зауважити, що нові моделі верстатів були напрочуд дорогими, тому недільні газети, для яких швидкість не грала вагомої ролі, не поспішали оновлювати обладнання. Натомість для щоденних видань поява цього механізму була напрочуд важливою (Див. Brown L. The Treatment of the News in Mid-Victorian Newspapers. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1977. Vol. 27. P. 26).

⁷⁷ Brown L. The Treatment of the News in Mid-Victorian Newspapers. P. 25-26.

⁷⁸ Див. Temple M. *The British Press*. P. 16.

мережі, що спільними ідеями об'єднували споживачів інформації з різних соціальних кластерів⁷⁹. Здебільшого такі спільноти були уявними, і поєднувало їх лише одночасне споживання інформації з газет. Бенедикт Андерсон назвав це явище «надзвичайним масовим ритуалом»⁸⁰. Досліднику також йшлося про те, що періодичні видання уніфікували час для читачів, номер за номером просуваючи світ уперед⁸¹. Поряд з цим, з погляду Андерсона, масова друкована продукція сприяла появі однорідного мовного простору, що було однією з умов для формування національної уявленої спільноти⁸². Однак, як зауважив у своїй статті Саймон Поттер, в умовах Британської імперії такі перетворення стимулювали не розвиток націоналізму, а радше сприяли включенню розрізнених осередків до складу імперської структури⁸³.

Водночас завдяки новинним агенціям невеликі місцеві видання в Сполученому королівстві отримали доступ до актуальної інформації. Відповідно, конкуренція за новини вирівнялася і газетярів слід було шукати нових способів залучити якомога більшу аудиторію. Усе це призвело до зростання ролі журналістів, статус яких до другої половини XIX ст. залишався напівпрофесійним⁸⁴. Однак поволі газети ставали первинною формою модерної літератури⁸⁵, а нова аудиторія прагнула доступних та емоційних

⁷⁹ King A., Easley A., Morton J. Introduction. *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*. London & New York, 2016. P. 4.

⁸⁰ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2nd ed. London, 1991. P. 35. В оригіналі Андерсон згадує про «*extraordinary mass ritual*». Український перекладач «Уявлених спільнот» називає цей ритуал «дивовижним». Однак епітет «надзвичайний» видається більш доцільним з огляду на те, що це явище постало із щоденної (себто звичайної) дії.

⁸¹ Anderson B. *Imagined Communities*. P. 33.

⁸² Там само. P. 44.

⁸³ Potter S. J. Webs, Networks, and Systems: Globalization and the Mass Media in the Nineteenth- and Twentieth-Century British Empire. *Journal of British Studies*. 2007. Vol. 46, No. 3. P. 624.

⁸⁴ Wiener J. H. The Americanization of the British Press, 1830s–1914. P. 102.

⁸⁵ Shattock J. Introduction. *Journalism and the Periodical Press in Nineteenth-Century Britain*. Cambridge, 2017. P. 1.

текстів⁸⁶, що, відповідно, впливало і на саму професію. Особливо важливим було вміння подати сенсаційні матеріали, адже унікальні новини могли в рази підвищити продажі⁸⁷. Як зазначає історик Мартін Хевітт, «добрий репортаж про вбивства міг подвоїти або навіть потроїти продажі газети»⁸⁸. Нова культура потребувала нових текстів, а з ними – і нових інформаційних приводів.

Чи не найбільшим таким приводом за всю другу половину XIX ст. стала Велика Східна криза 1875-1878 рр. Вона була майже «ідеальною» у контексті висвітлення на шпальтах періодичних видань Сполученого королівства. Схід в уявленні читацької публіки королівства поставав як щось загадкове, тож значний інтерес до подій не видається чимось дивним. Ба більше, для авторів це була добра нагода зіграти на «расових стереотипах», які часто діяли на користь видань⁸⁹.

Чимало британських газет відряджали власних кореспондентів на Балкани, щоб якнайшвидше отримати потрібну інформацію. Варто зауважити, що в Європі загалом і в Сполученому королівстві зокрема спеціальні кореспонденти, які працювали за кордоном, а особливо ті з них, хто був свідком бойових дій, набули ваги протягом другої половини XIX ст. Взірцем такого кореспондента став журналіст *The Times* Вільям Говард Рассел, який висвітлював для газети події Кримської війни. Він сформував стиль спецкора, передаючи до редакції не лише інформацію про перебіг бойових дій, а й власні міркування щодо них⁹⁰. Зрештою, такий підхід допоміг *The Times* збільшити наклад, а також спонукав інші газети звернути увагу на важливість спеціальної

⁸⁶ Griffiths A. *The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900*. London, 2005. P. 7.

⁸⁷ Brown L. *The Treatment of the News in Mid-Victorian Newspapers*. P. 27.

⁸⁸ Gabriele A. *Reading Popular Culture in Victorian Print: Belgravia and Sensationalism*. London, 2009. P. 2; Hewitt M. *The Press and the Law*. P. 148;

⁸⁹ Tusan M. *Empire and the Periodical Press. The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*. London & New York, 2016. P. 160.

⁹⁰ Дет. про особливості стилю та діяльності Рассела див. Furneaux R. *The First War Correspondent, William Howard Russell of the Times*. London, 1944. P. 10-12.

кореспонденції⁹¹. Відповідно, до початку Східної кризи формування корпусу спеціальних кореспондентів стало вже звичною практикою. Розлогі телеграми від якісних авторів гарантували успіх газеті, тому й гонорари за кожен телеграму могли сягати 400-500 фунтів⁹².

Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. також привертала увагу британських кореспондентів. Однак щоб потрапити до театру бойових дій, журналісти мали отримати дозвіл від військового командування. Але дозвіл на поїздку не означав, що кореспондентам буде доступна уся інформація. Частина даних могли засекретити⁹³. Відповідно, попри те, що російське командування всіляко сприяло поширенню інформації про перебіг війни⁹⁴, все ж можливості для журналістів були обмеженими. Водночас англійське суспільство прагнуло інформації, що змушувало окремих журналістів іти на ризик. Улітку 1877 року кореспондента консервативної газети «*The Standard*» Фредеріка Бойля вислали з театру бойових дій через оприлюднення даних про рух російської армії⁹⁵.

Поза тим, з-поміж усіх спеціальних кореспондентів під час «Східної кризи» чи не найбільше вирізнялася постать журналіста ліберальної газети «*The Daily News*» Януаріса Мак-Гахана. Перебуваючи у Болгарії в 1876 році, він першим повідомив про агресивні дії з боку османських військ щодо цивільних мешканців⁹⁶. При цьому його повідомлення відповідали тенденціям доби, себто були сенсаційними та емоційними. Вже восени 1876 року серія

⁹¹ Про вплив Рассела на журналістику у королівстві писали ще його сучасники (див., наприклад, *Andrews A. The History of British Journalism: From the Foundation of the Newspaper press in England to the Repeal of the Stamp Act in 1855, With Sketches of Press Celebrities.* London, 1859. P. 329-330).

⁹² При ціні за 1 примірник газети 1 пенні, виторг у день продажу міг не перевищувати 1000 фунтів (див. дет. *Brown L. The Treatment of the News in Mid-Victorian Newspapers // Transactions of the Royal Historical Society.* 1977. Vol. 27. P. 33-37).

⁹³ При цьому все ж повідомлення журналістів не підпадали під попередню цензуру (див. *Муминова Е. М. Роль средств связи и текущей корреспонденции в русско-турецкой войне 1877-1878 гг.* С. 18-19).

⁹⁴ Газенкамф М. Мой дневник 1877-1878. Санкт-Петербург, 1908. С. 4.

⁹⁵ *Манахова А. В. Некоторые особенности освещения русско-турецкой войны 1877-78 гг. в прессе Великобритании.* 2019. № 3. С. 166

⁹⁶ *Wiener J. H. The Americanization of the British Press, 1830s–1914.* P. 95.

статей під назвою «*Bulgarian Atrocities*» збурила британське суспільство. Як зауважує Леслі Шумахер, реакція на повідомлення про події в Болгарії ознаменувала публічний конфлікт щодо фундаментальної проблеми моральної природи держави⁹⁷. З одного боку, Уряд Бенджаміна Дізраелі підтримував Османську імперію, позаяк це відповідало «британським інтересам». З іншого боку, ліберали наголошували на тому, що султан – поганий правитель для своїх підданих і королівство має втрутитися, щоб покращити долю християн⁹⁸. Такий підхід відповідав уявленням про «моральний образ Британської імперії», яка повинна була піклуватися не лише про власні інтереси⁹⁹. Відповідно, для представників Ліберальної партії повідомлення кореспондентів про події в Болгарії стали приводом для атаки на уряд консерваторів. Зі свого боку, для Бенджаміна Дізраелі інформація про масштаби «звірств» від початку видавалася «балаканиною в кав'ярнях», а тому він не збирався йти на поступки перед своїми політичними опонентами¹⁰⁰. Відтак, протиріччя між підходами вилилися у масштабне загострення восени 1876 року, яке в історіографії традиційно постає під назвою «болгарська агітація».

У вересні вийшов друком памфлет «*Bulgarian Horrors*» колишнього лідера Ліберальної партії Вільяма Гладстона¹⁰¹. Наклад праці становив 200 000 примірників, тож вона доволі швидко набула суспільного розголосу. Вже наприкінці вересня по всьому королівству відбувалися демонстрації проти дій османського правління, а до парламенту надходили численні петиції з проханнями стати на захист християнського населення. Однак на позицію прем'єр-міністра ці події не вплинули¹⁰². Водночас вони вплинули на газетний

⁹⁷ Durrans P. J. A Two-Edged Sword: The Liberal Attack on Disraelian Imperialism. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*. 1982. Vol. 10, No. 3. P. 264.

⁹⁸ Див. Perkins J. A. British Liberalism and the Balkans. P. 36.

⁹⁹ Schumacher L. R. A "Lasting Solution". P. 99.

¹⁰⁰ Blake R. Disraeli. P. 593.

¹⁰¹ Див. Gladstone W. E. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. New York and Montreal. 39 p.

¹⁰² Загалом, уряд часів другого прем'єрства Дізраелі був напрочуд строкатим, тож агітаційні потуги все ж вплинули на непорозуміння між його членами (див. Jenkins T. A.

ринок. Передусім йдеться про бум статей про події на Сході. Але більш показовим видається те, що до того проліберальна газета «*The Daily Telegraph*» під час «агітації» стала на консервативні рейки. Її власники – єврейська родина Леві-Лоусон обурилися антисемітськими випадками у бік Дізраелі, що й спричинило зміну курсу¹⁰³. Відповідно, у Лондоні залишилася лише одна велика газета, яка підтримувала лібералів – «*The Daily News*».

Поза тим, вже до зими 1876 року напруга у королівстві впала, хоча газетярі і продовжували публікувати матеріали зі Сходу. І лише наприкінці 1877 року публічний дискурс в Сполученому королівстві знову заповнили дискусії про війну на Сході. Після низки перемог російських військ видавалося, що інтересам королівства може загрожувати небезпека. Це призвело до підйому джінгоїстів – проконсервативних активістів, які висловлювали свою підтримку сильній зовнішній політиці уряду Дізраелі. Вони виступали про «непатріотичної та неанглійської політики» лідера лібералів Вільяма Гладстона¹⁰⁴. І хоча в основі їхньої діяльності не лежала потреба побороти Російську імперію, події на Близькому Сході постійно підживлювали їхню активність.

Поряд з цим, в Сполученому королівстві рішення конгресу сприйняли позитивно. Підписання трактату принесло «мир зі славою» Бенджаміну Дізраелі, а преса усіх напрямків схвально відгукувалася про результати переговорів¹⁰⁵. Запал джінгоїстів поступово згас ще у до середини весни 1878 р., так і не увінчавшись значними успіхами¹⁰⁶. Водночас ні Англія, ні англійці не перейнялися імперіалізмом, як того боялися ліберали¹⁰⁷.

Disraeli and Victorian Conservatism. New York, 1996. pp. 103-106; Clayton G. D. Britain and Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli. London, 1971. pp. 152-157).

¹⁰³ Blake R. Disraeli. P. 604.

¹⁰⁴ Cunningham H. Jingoism in 1877-78. *Victorian Studies*. 1971. Vol. 14. No. 4. P. 448.

¹⁰⁵ Kovic' M. Disraeli and the Eastern Question. Oxford and New York, 2011. P. 481-482.

¹⁰⁶ Cunningham H. Jingoism in 1877-78. P. 451-452.

¹⁰⁷ Durrans P. J. A Two-Edged Sword. P. 279.

Назагал «Східне питання» у другій половині XIX століття вже протягом тривалого часу привертає увагу дослідників історії медіа. Попри те, що досі немає спеціального дослідження, присвяченого цьому поняттю в пресі Сполученого королівства, науковці почасти звертаються до нього в контексті висвітлення ширших явищ, як от нового імперіалізму чи нової журналістики або ж в контексті вивчення інтелектуального дискурсу обох держав. Крім цього, «Східне питання» постає доволі важливим елементом в міждисциплінарних розвідках, присвячених публічній сфері загалом та медіа-індустрії зокрема. Водночас висвітлення цього концепту подекуди є доволі однобічним. Апелюючи до нього, дослідники назагал не звертають увагу на множинні тлумачення, які могли закладати дописувачі різних газет та інших періодичних видань. Ба більше, тлумачачи «Східне питання» як незмінне поняття, вони можуть припускатися нелогічних висновків, які суперечать контексту, в якому постає це поняття.

Загалом, перетворення у сфері комунікацій всебічно зачепили газетну справу. Зростання темпів виробництва, зменшення його собівартості, розвиток нових типів зв'язку – усе це сприяло появі нового типу періодичних видань та зростанню їхніх накладів. Процес стимулювала поява масового читача, який жадав цікавої інформації. Нові інформаційні приводи, відповідно, завжди перебували у фокусі сотень видань. Видозмінювався і стиль подачі матеріалів у пресі. Надання публіцистиці літературного забарвлення було характерним для британських газет того часу. Як ми простежили, журналісти нового типу писали по-новому, що, відповідно, впливало на сприйняття інформації.

Окреслені тенденції відобразилися і на сприйнятті «Східного питання». Із суто дипломатичної площини воно протягом 1850-1870-х рр. перейшло також в публічний дискурс Сполученого королівства, що відобразилося і на матеріалах періодичних видань. Відповідно, надалі є потреба уважніше придивитися до цих змін в контексті британської консервативної преси у роки Східної кризи, що стала одним з важливих етапів у розвитку медіа.

Розділ 2. «Східне питання»: тлумачення у консервативній пресі

2.1 У пошуках творців інтерпретацій: дописувачі періодичних видань.

Найбільшу роль у контексті творення медійного дискурсу посідає, безумовно, редакція певної газети. Її рішення впливають і на спосіб донесення інформації до читачів, і на конкретні теми, які мають бути висвітлені у виданні. Такі рішення простежуються, зокрема, і на прикладі поняття «Східне питання». Зокрема, подібний висновок можна зробити на прикладі реклами, яку публікували в газетах. Передусім йдеться про рекламу книжок та брошур, які повсякчас траплялася на газетних шпальтах у 1875-1878 рр. у загальній категорії «Східне питання»¹⁰⁸. Зокрема, 8 лютого 1877 р. «*The Standard*» опублікувала рекламу 17 матеріалів у цій категорії (див. Додаток 3). У цьому разі йшлося не лише про згадану працю Генрі Роулінсона, а й про матеріали, пов'язані з Грецією, Кавказом та «моххамедизмом» (себто вченням пророка Моххамеда) (див. Додаток 6). У такий спосіб редакція, відповідно, формувала певний вказівник для читачів, які могли бути зацікавлені у детальнішому вивченні «Східного питання»¹⁰⁹, а заразом – і своєрідні значення самого поняття.

Поряд з цим, кореспонденти газет також постають важливим джерелом формування значень поняття «Східне питання». У другій половині XIX ст. дискурс анонімності усе ще домінував у британській пресі, попри критику з боку журналістів¹¹⁰. Відповідно, більшість статей консервативних газетах не були підписані. Ситуація покращилася вже наприкінці 70-х років XIX ст., але

¹⁰⁸ Упродовж 1875-1878 рр. на шпальтах «*The Standard*» 130 рекламних матеріалів містили згадки про «Східне питання». На шпальтах «*The Daily Telegraph*» таких матеріалів було 35. Загалом, ми нарахували 45 назв друкованих матеріалів, що поставали у цьому контексті (до уваги не бралася реклама періодичних видань, у якій поставали згадки «Східне питання») (див. Додаток 2).

¹⁰⁹ Зауважимо, що на останню третину XIX ст. припав початок розвитку масового книжкового ринку, що, відповідно, спонукало видавців рекламувати свою продукцію у газетах (див. про тенденції Weedon A. *The Economics of Book Production for a Mass Market*, 1836-1916. P. 31).

¹¹⁰ Gabriele A. *Reading Popular Culture in Victorian Print: Belgravia and Sensationalism*. London, 2009. P. 69-75.

назагал визначити автора окремих текстів складно. Відповідно, ми не маємо змоги зробити повноцінний просопографічний аналіз медійного середовища.

Однак загалом можемо констатувати, що для газетярів важливо було мати такого кореспондента, який у короткому повідомленні міг би передати інформацію, емоцію та оцінку. Такий журналіст, відповідно, був подібний до коментатора спортивного матчу¹¹¹. Коментуючи події, він послуговувався специфічною лексикою, яка, могла містити елементи сенсації. Поза тим, спецкори також мали власні розуміння поняття «Східне питання», які поставали у відповідних рубриках, сформованих редакцією. У такий спосіб читачі, наприклад, могли отримати інформацію про ситуацію на Південному Сході Європи та реакцію на неї з боку іноземців 1875-1878 рр. від безпосередніх свідків. Однак при цьому інформація завжди проходила через інтерпретацію з боку редакції газети.

Показово, що тлумачення концепту загалом та його географічних рамок зокрема могли залежати і від сфери зацікавлень авторів газетних матеріалів. Зокрема, оглядач комерційної рубрики газети «*The Morning Post*» 27 листопада 1875 р. згадував про «Східне питання» лише в контексті Суецького каналу та впливу його купівлі на ринок цінних паперів¹¹². При цьому йому не йшлося ні про Османську імперію, ні про загострення на Південному Сході Європи, які дослідники традиційно тлумачать як сутність «Східного питання». Подібний підхід можна пов'язати із тим, що оглядачів комерційних рубрик цікавила передусім економічна складова. Відповідно, їхні міркування також пов'язані з впливом подій на міжнародній арені на ситуацію на різних ринках, а не суто із зовнішньополітичною ситуацією.

Насамкінець зауважимо, що доносити інформацію до читачів могли і представники немедійного середовища. Надалі ми розглянемо низку анонімних листів, автори яких мали власні бачення щодо поняття «Східне

¹¹¹ Wiener J. H. The Americanization of the British Press, 1830s–1914. Speed in the Age of Transatlantic Journalism. London, 2011. P. 81.

¹¹² Money Market and City News. *The Morning Post*. 1875. November 27. P. 2.

питання». Поряд з цим, частину міркувань передавали до редакції кореспонденти, які могли змінити початкові акценти. Але важливо, що їх однаково висловлювали зовнішні спостерігачі, залучені до дискурсу публічної сфери, для яких газета ставала майданчиком для трансляції думок читацькій аудиторії, яка разом складала й виборчий електорат. Поза тим, таке переплетення думок і поглядів позначає множинність значень, які могли закладати в поняття «Східне питання», яку ми намагатимемося простежити надалі.

2.2 У пошуках формулювань: як писали про «Східне питання»?

«Нескладно провести паралелі між класичною легендою про голову гідри і становищем Туреччини в Європі... Коли спірні питання [щодо зовнішньої політики дунайських князівств] були успішно розв'язані, неприборкане Східне питання повернулося у форму протистояння між Чорногорією та Туреччиною»¹¹³. З цих слів 21 січня 1875 року розпочав свою статтю головний редактор тоді ще ліберальної газети «*The Daily Telegraph*» Едвін Арнольд. Ці слова добре описують усі труднощі, які постають перед істориком, коли той береться досліджувати поняття «Східне питання» в пресі. Як ми зазначали у попередньому розділі, серед дослідників побутує думка, що значення цього концепту не змінювалося з кінця XVIII століття і повсякчас позначало питання майбутнього Османської імперії. Однак слова редактора «*The Daily Telegraph*» вказують, наскільки неоднозначною була ситуація. Відповідно, слід пильніше придивитися до того, яку інформацію про «Східне питання» подавали читачам у британській пресі станом на початок Великої східної кризи 1875-1878 рр.

Кількість згадок поняття в окреслений проміжок не була сталою. У своєму дослідженні Леслі Шумахер зауважує, що впродовж Великої східної кризи 1875-1878 «Східне питання» поставало у заголовках статей провідних періодичних видань кілька сотень разів¹¹⁴. При цьому, автор ігнорує згадки,

¹¹³ Див. London, Thursday, January 21. *The Daily Telegraph*. 1875. January 21. P. 4.

¹¹⁴ Schumacher L. R. A "Lasting Solution". P. 169. Автор рахував як заголовки, що містили виключно формулювання «Східне питання», так і заголовки, що позначали

які поставали в текстах статей, хоча, на нашу думку, доцільно простежити, наскільки часто і в якому контексті дописувачі зверталися до цього поняття. Це допоможе зрозуміти, яке значення могли вкладати в «Східне питання» як в контексті поточних подій на Близькому Сході, так і в контексті редакційної політики.

Якщо розглянути згадану «*The Daily Telegraph*», то в січні 1875 р. ми нарахували 20 разів, коли поняття «Східне питання» поставало на її шпальтах. Однак надалі це число зменшується, у квітні натрапляємо на нього лише двічі, з травня по жовтень воно зникає, а новий приріст згадок припав уже на листопад. Протягом 1876 року «Східне питання» вже не сходило з газетних шпальт (загальна кількість згадок за рік – 302). У 1877 році ми нарахували 256 згадок, тоді як за 9 місяців 1878 року – 307 (див. Додаток 4). Видається, що такі перепади цілком накладаються на розвиток подій на Близькому Сході. У 1875 році відбулося чергове загострення у Боснійському вілаєті, про що згадував у своїй статті Едвін Арнольд. Навесні наступного року повстання перекинулося на Болгарію, що спонукало османську владу залучити до придушення повстання нерегулярні збройні формування башибузуків, і жорстокість, з якою діяли останні, привернула увагу в Об'єднаному королівстві. На 1877-1878 рр. припала російсько-турецька війна та мирні переговори після її завершення.

Однак якщо ми звернемося до інших видань, то побачимо дещо іншу картину станом на початок 1875 р. Протягом січня-вересня про «Східне питання» згадували лише 29 разів у газеті «*The Morning Post*» та 22 рази у газеті «*The Standard*». При цьому надалі кількість згадок суттєво зростає¹¹⁵.

висловлювання думок про «Східне питання» (як от «*Mr. Gladstone and the Eastern Question.*»). Поза тим, він, на жаль, не зауважує, чи брав до уваги заголовки на кшталт «*Greece and the Eastern Question.*» чи «*Germany and the Eastern Question.*».

¹¹⁵ У газеті «*The Standard*» за жовтень-листопад 1875 р. ми нарахували 151 згадку поняття «Східне питання», за наступних шість місяців 1876 – 273 (дописувачі «*The Daily Telegraph*» за цей час зверталися до концепту 155 разів). У 1877 р. вже було 899 разів, коли автори вживали поняття, за 9 місяців наступного року – 877 (Див. Додаток 7). Усе це також корелює з підвищеною увагою до подій на Сході в роки Великої східної кризи, що ми простежили у попередньому розділі.

Відповідно, ми можемо виснувати, що станом на початок Великої східної кризи дописувачі цих видань ще не виявляли інтересу до «Східного питання», і воно зайняло помітне місце, починаючи з 1876 року, тобто з початку повстання в Болгарії.

Зауважмо, що з перших чисел січня 1875 р. «*The Daily Telegraph*» виділила окрему підрубрику «Східне питання»¹¹⁶ в частині «*General Foreign News*», де публікували телеграми з-за кордону¹¹⁷. Із середини місяця «Східне питання» вже стало окремою рубрикою, не прив'язаною до інших новин з-за кордону¹¹⁸. У ній публікували телеграми, пов'язані з подіями на Балканах, а також реакції представників інших країн на ці події, які передавали як кореспонденти з європейських столиць, так і агентство «*Reuter's*». Окреслена рубрика виглядає як редакторське рішення подавати інформацію про події на Сході з визначеної перспективи, а, отже сам її заголовок – «Східне питання» – задавав концептуальну рамку, крізь яку редакція презентувала новини¹¹⁹. При цьому у жодній з добірок телеграм не пояснювали, чим було це «Східне питання». Відповідно, автори рубрики зверталися до поняття, яке позірно мало бути знайомим для читачів¹²⁰.

¹¹⁶ Див. The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. January 2. P. 3, The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. January 6. P. 3, The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. January 12. P. 3.

¹¹⁷ Після націоналізації телеграфу у 1868 році на ринку новин в Сполученому королівстві склалася особлива ситуація. У 1870 році асоціація провінційних газет уклала договір з «*Reuters*» про пільгові ціну на вісті з-за кордону в обмін на безкоштовну інформацію про події в межах Сполученого королівства. Оскільки лондонські газети, до яких належала і «*The Daily Telegraph*» не стали підписантами угоди, тариф на новини з-за кордону був набагато вищим. Відповідно, цим видання було дешевше отримувати власного кореспондента в одній з європейських столиць, аніж отримувати усю інформацію від агентства (див. дет. Silberstein-Loeb J. *The Structure of the News Market in Britain, 1870-1914*. pp. 767-775). Попри це, «*The Daily Telegraph*» регулярно отримувала новини і від «*Reuter's*».

¹¹⁸ Див., наприклад, The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. January 15. P. 3, The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. January 18. P. 3.

¹¹⁹ Ніклас Ляхман окреслював специфіку подачі інформації з боку редакції як «кодування». З його погляду, кожен випуск газети чи журналу містив певний код, який сформували редактори. Відповідно, він ніс у собі основні засади редакційної політики (див. Luhmann N. *The Reality of Mass-Media*. pp. 15-20).

¹²⁰ У цьому контексті ми звертаємося до ідеалізованого типу читача, який, з погляду Мартіна Конбоя зазвичай конструюється через мову газети і фактично є учасником

Однак окремі ремарки підважують це припущення. Так, 1 вересня 1875 р. «*The Standard*» опублікувала чергову статтю від свого паризького кореспондента про поточну ситуацію у Франції. Серед іншого автор звернувся і до «заплутаного Східного питання», зауваживши, що «принаймні дев'ять з десяти французьких читачів не знають, де знаходиться Герцеговина, і не хочуть про це знати»¹²¹. Можна сказати, що ситуація в Сполученому королівстві була доволі схожою. Як зазначає Вільям Келлі, говорячи передусім, щоправда, про контекст 1850-х рр. жителі вікторіанської Англії мало що знали про сербів, і ще менше – про болгар¹²².

Разом з тим, слід зауважити, що говорячи про «Східне питання» автори вживали широкий спектр формулювань: «*Eastern affairs*», «*Eastern matters*», «*Eastern situation*», «*Eastern controversy*», «*Eastern complication(s)*», «*Eastern difficulty(ies)*», «*Eastern concert*», «*Eastern problem*», «*Eastern quarrel*», «*Eastern struggle*», «*Eastern troubles*», «*Eastern menace*», «*Eastern mess*», «*Eastern deadlock*», «*Eastern tragedy*», «*Eastern falsetto*», «*the Eastern imbroglio*» та «*Eastern drama*». Як бачимо, усі ці терміни містять прикметник «Східний»¹²³ та складаються з двох слів. Відповідно, значення поняття та форма його оприявнення у газетних матеріалах могли варіюватися залежно від поглядів окремих авторів.

Показовою видається і теза ліберального політика Вільяма Адама про те, що стадії «Східного питання» могли змінюватися протягом дня¹²⁴. Ця заувага оприявнює типову для модерної доби тенденцію до «темпоралізації» понять. Йдеться про те, що новочасні поняття описували саме процеси, а не статичні

процесу творення смислів з боку цієї газети (див. Conboy M. *The Language of Newspapers*. P. 3). Див. e.g. *The Eastern Question. The Daily Telegraph*. 1875. January 27. P. 3.

¹²¹ France. *The Standard*. 1875. September 1. P. 5.

¹²² Kelley W. *Intellectuals and the Eastern Question: 'Historical-Mindedness' and 'Kin Beyond Sea'*, c. 1875-1880. PhD thesis in History / University of Oxford. Oxford, 2017. P. 13.

¹²³ У деяких випадках дописувачі зверталися до прикметника «*Oriental*», а не «*Eastern*», що, однак, на значення ніяк не впливало.

¹²⁴ *The Eastern Question. The Daily Telegraph*. 1877. January 15. P. 2.

явища¹²⁵. Як впливає з повідомлення Адама, поняття «Східне питання» позначало явища доволі динамічні за своїм характером.

Нарешті, привертає увагу й «емоційна» реакція на «Східне питання» з боку дописувачів «*The Daily Telegraph*» та «*The Standard*». Так, телеграми з повідомленнями про події на Південному Сході Європи рясніють емоційно-забарвленими епітетами як-от «*Anxious of reopening*»¹²⁶, «*sullen menace*»¹²⁷ та «*terrible eventuality*»¹²⁸. З одного боку, вони можуть свідчити про занепокоєння кореспондентів, яке вони хотіли донести до редакції та читачів. З іншого боку, усі згадані вислови містять елемент сенсаційності¹²⁹.

Зауважмо, що станом на 1870-і рр. сенсаційні новини були доволі звичним явищем. Ба більше, Едвард Леві, власник «*The Daily Telegraph*», від початку закладав принцип «людської зацікавленості» у функціонування цієї газети, що було суголосно з принципами «нової журналістики»¹³⁰. Відповідно, ще з 1850-х рр. бунти, банкрутства, насильство постійно перебували у фокусі уваги редакції видання. Як зазначає британський дослідник Мартін Конбой, у 1870-х рр. додаткові смислові акценти при подачі важливих новин були доволі звичними¹³¹, відтак подача «Східного питання» в дусі сенсації мала би пробудити цікавість читача щодо маловідомого для них «Сходу». Так, у добірці повідомлень про становище в країні, яку опублікували в «*The Daily Telegraph*» 22 грудня 1877 р., ми натрапили на заувагу про «розвиток цієї пекельної східної трагедії»¹³². Далі у тексті містилися рефлексії про перебіг російсько-турецької війни та труднощі, які вона створює для британського уряду. «Пекельна східна трагедія», вочевидь, звучала на порядок гостріше, ніж

¹²⁵ Див. Кагарлицкий Ю., Маслов Б. Между Фреге и Фуко: методологические основы исторической семантики. *Понятия, идеи конструкции*. С. 29.

¹²⁶ Див. Russia and the East. *The Daily Telegraph*. 1875. February 1. P. 5.

¹²⁷ We are told that... *The Daily Telegraph*. 1875. January 22. P. 5.

¹²⁸ France. *The Standard*. 1875. August 31. P. 5.

¹²⁹ У цьому разі ми взуємо на модель вичленування сенсаційних елементів, яку запропонував Норман Ферклав (див. Fairclough N. *Media Discourse*. London, 1995. P. 4-5).

¹³⁰ Conboy M. The Language of Newspapers. P. 91-92. Див. також Chalaby J. K. The Invention of Journalism. P. 147-155.

¹³¹ Chalaby J. K. The Invention of Journalism. P. 93.

¹³² "Fair Play" writes.... *The Daily Telegraph*. 1877. December 22. P. 3.

нейтральне «Східне питання». На подібний прийом ми натрапляємо в редакційному матеріалі «*The Standard*» за 24 грудня того ж року. Говорячи про залученість Німеччини до спроб розв'язати конфлікт на Сході, автор статті констатував, що німці навряд чи можуть бути задоволені тією роллю, яку «вони змушені відігравати у Східній драмі»¹³³.

Наявність широкого спектру формулювань при зверненні до «Східного питання» спонукає розглянути контексти множини «східних питань». Тим паче, що на згадки про існування одразу кількох «східних питань» можна натрапити і на газетних шпальтах. Зокрема, улітку 1875 року у «*The Morning Post*» опублікували статтю, автор якої звернув увагу, що «всі східні питання є менш цікавими для Франції, аніж для Англії», а саме: Константинополь як ключ до Середземномор'я, позики для Османської імперії, Єгипет та Суецький канал¹³⁴. Поряд з цим, окремі автори зауважували, що «Східне питання» включало і територію Сирії та Леванту¹³⁵. Однак в одній зі статей, опублікованій в «*The Daily Telegraph*» за 25 серпня 1875 р., автор згадував про Сирію та Левант окремо від контексту існування «східних питань»¹³⁶. Усе це вказує на те, що окремі дописувачі по-різному визначали і просторові маркери поняття «Східне питання», подекуди також зводячи їх до кількох «східних питань».

Напрочуд показовою у цьому контексті постає анонімна стаття, опублікована незадовго до початку Берлінського конгресу 1878 р. в «*The Standard*». Розмірковуючи про проблеми, пов'язані з визначенням «Східного питання», її автор зауважив, наскільки проблемним є знайти єдине пояснення цьому концепту:

At one time, even Englishmen persuaded themselves that it was only a Bulgarian question. Russia, in the levity of ambitious impulses, conceived that it was only a question between herself and Turkey. These and other kindred mistakes are now recognised as such by the slowest intelligences. We have before us a Christian

¹³³ That in official.... *The Standard*. 1877. December 24. P. 4.

¹³⁴ France. *The Morning Post*. 1875. June 23. P. 6.

¹³⁵ Money Market. *The Daily Telegraph*. 1876. June 9. P. 2; A day like New Year's-day.... *The Standard*. 1877. January 1. P. 4; England and the East. *The Standard*. 1878. January 1. P. 3.

¹³⁶ We have reason.... *The Daily Telegraph*. 1875. August 25. P. 4.

*question, a Mahometan question, a Slav question, a Hungarian question, an Austro-Hungarian question, a Servian question, a Montenegrin question, a Roumanian question, a Greek question, an Italian question, a Europeo-Turkish question, a Turco-Asiatic question, a British Empire question. It is enough to take away one's breath. Yet we have by no means exhausted the list of questions which are embraced in those brief and familiar words, the Eastern Question. We have named only the most conspicuous and most urgent*¹³⁷ (виділення наше – Я. Є.).

Отже, значення, які автори різних рубрик закладали у поняття «Східне питання» могли бути різноднорідними. Це зумовлює потребу детальніше розглянути той спектр значень, які можемо співвіднести із концептом «Східного питання» на шпальтах газет упродовж 1875-1878 рр.

2.3. У пошуках визначення: що таке «Східне питання»?

Релігія та мораль як елементи «Східного питання»

Передусім звернемо увагу на той факт, що автори не мали однозначних відповідей на питання про зв'язок «Східного питання» з релігією, себто протистоянням між християнами та мусульманами, а також про протиріччя між православними і католиками. Одні погоджувались з цим¹³⁸, зазначаючи, наприклад, що «Східне питання» завжди було релігійним питанням, а Російська імперія перетворювала його в політичне¹³⁹. Інші дописувачі прямо зауважували, що поняття позбавлене релігійної складової¹⁴⁰. Зокрема, священник Кенон Ліддон зауважив, що це було не питання релігії, а радше питання людяності¹⁴¹. Йшлося про гніт, якого населення європейської частини Османської імперії зазнавало від «*one of the most barbarous despotisms that ever oppressed any portion of the human race*»¹⁴². Така позиція не була поодинокою. Зокрема, у номері «*The Daily Telegraph*» за 27 листопада 1876 року ми натрапили на тезу, що «Східне питання» було питанням «*response of Europe,*

¹³⁷ Although no statement.... *The Standard*. 1878. June 1. P. 4.

¹³⁸ Old Catholic Conference. *The Daily Telegraph*. 1875. August 14 P. 5.

¹³⁹ Див. The lamentable bloodshed.... *The Standard*. 1878. August 20 та As soon as the Russian troops.... *The Standard*. 1878. August 21. P. 4.

¹⁴⁰ Nothing more untoward.... *The Daily Telegraph*. 1876. May 9. P. 5.

¹⁴¹ Canon Liddon on the Eastern Question. *The Standard*. 1877. February 2. P. 6.

¹⁴² Там само.

general prosperity, humanity, and Christian civilisation»¹⁴³. Подібні тлумачення Леслі Шумахер називає «новою версією Східного питання», що постала внаслідок реакції на «звірства» в Болгарії, що відбулися навесні й улітку 1876 року¹⁴⁴. Формулювання, яке вживає дослідник, може викликати питання з огляду на те, що не до кінця зрозуміло, який взаємозв'язок присутній між «новою версією» та «старою».

Балкани як епіцентр «Східного питання»

Як ми простежили вище, уявлення про те, що «Східне питання» було питанням поточних заворушень на південному сході Європи, незмінно поставала на шпальтах газет упродовж Великої східної кризи. Назагал з цим регіоном пов'язана чи не найбільша кількість згадок досліджуваного поняття, що, утім, не означає наявності тут понятійного консенсусу. Насамперед увагу привертає той факт, що уявлення редакцій газет щодо «Східного питання» не були однорідними. З одного боку, редакція «*The Daily Telegraph*» під грифом «Східне питання» подавала передусім репортажі про поточні події, пов'язані із загостренням ситуації на Південному Сході Європи. При цьому поняття включало і військовий¹⁴⁵, і дипломатичний аспекти¹⁴⁶, а також реакції з боку представників європейських держав на дії сторін конфлікту¹⁴⁷. В останньому разі йшлося про позицію великих держав, як от Австро-Угорщини чи Німецької імперії щодо подій на Балканах. З іншого боку, 18 лютого 1875 р. у рубриці «Східне питання» опублікували телеграму про торговий договір між Австро-Угорщиною та Сербією¹⁴⁸. Відповідно, «Східне питання» могло мати і «мирний» вимір і бути лише опосередковано пов'язаним з долею Османської імперії.

¹⁴³ If the special telegram... *The Daily Telegraph*. 1876. November 27. P. 4.

¹⁴⁴ Schumacher L. R. A "Lasting Solution". P. 98-99.

¹⁴⁵ Vienna, Sunday. *The Daily Telegraph*. 1875. January 25. P. 3.

¹⁴⁶ The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. February 26. P. 3.

¹⁴⁷ The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. January 20. P. 3, The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. January 22. P. 3.

¹⁴⁸ Див. The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1875. February 18. P. 5.

Подібні особливості можна простежити і на прикладі газети «*The Standard*». У телеграмі від 10 листопада 1875 р., яку редакція помістила у рубрику «Східне питання», йшлося про спроби врегулювати ситуацію на Сході з боку держав-учасниць Союзу трьох імператорів, де «Східне питання» визначалося як питання взаємовідносин між великими європейськими державами та Османською імперією, а також як напрям зовнішньополітичної діяльності цих держав.¹⁴⁹ Усе це вказує, що значення концепту могло варіюватися, залежно від підходів редакцій до подачі матеріалу, який надходив до газет.

Подібна ситуація простежується і серед матеріалів інших дописувачів. Зокрема в одній зі статей про загострення сербсько-турецьких відносин навесні 1875 р., яку опублікували на шпальтах «*The Standard*», ми бачимо міркування, що «Східне питання стало сербським питанням»¹⁵⁰. Поряд з цим, вже у січні 1877 р. натрапляємо на згадку про те, що «Східне питання» було пов'язане з «новим Болгарським питанням»¹⁵¹. При тому автор останнього формулювання звертав увагу, що присутність османів в Європі була лише одним із чинників, які впливали на нестабільну ситуацію на Балканах. Водночас він розглядав і «грецький чинник» як складову «Східного питання». У цьому разі йшлося про те, що греки мали власні інтереси і протиставляли себе туркам та болгарам, що також спричиняло протиріччя на Балканах¹⁵². Подібні згадки про греків та Грецію як окремий елемент «Східного питання» і надалі бачимо на шпальтах газет¹⁵³. Поряд з цим, після відкриття Берлінського конгресу у «*The Standard*» вийшла стаття під назвою «Румунське питання», автор якої заявляв про появу нової фази «Східного питання»,

¹⁴⁹ Paris, Tuesday Evening. *The Standard*. 1875. November 10. P. 5.

¹⁵⁰ Russia. *The Standard*. 1875. April 19. P. 6.

¹⁵¹ What has been euphemistically.... *The Standard*. 1877. January 6. P. 4.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Див. The Turks have suffered.... *The Standard*. 1877. October 19. P. 4; Greece and Turkey. *The Daily Telegraph*. 1878. August 26. P. 5.

пов'язаної з питанням майбутнього Бесарабії¹⁵⁴. Останнє, з погляду автора, ставало складною частиною «Східного питання», хоча досі про нього не згадували.

Політика «великих держав» також часто мислилась в контексті міркувань про «Східне питання» саме тому, що ситуація на Південному Сході Європи перебувала в фокусі постійної уваги західноєвропейських дипломатів. Так, автор однієї зі статей, опублікованих в «*The Standard*» за 27 лютого 1877 р. наголошував, що існувало два «Східних питання» – «суто турецьке і російсько-турецьке»¹⁵⁵. У цьому разі йдеться про те, що внутрішні проблеми Османської імперії слід відмежувати від її відносин з Російською імперією. Останні поставали як частина «європейського питання», пов'язана з інтересами інших європейських держав. Подібні міркування висловлював і паризький кореспондент «*The Standard*», який наголошував, що з погляду державних інтересів («*raison d'etat*») «Східне питання» було насправді «Західним питанням»¹⁵⁶. Відповідно, європейські держави зберігали взаємозв'язок із головною «сценою» «Східного питання» – Балканами, але водночас були зовнішніми акторами щодо самого питання.

Прикладом іншого тлумачення «Східного питання» як частини європейської політики може бути стаття від 10 жовтня 1876 р. «*The Daily Telegraph*» про зібрання представників Ліберальної партії¹⁵⁷. Автор матеріалу наводив тут слова члена Парламенту Джеймса Стенсфілда про те, що «*the Eastern Question was ... a European question – a question involving grave responsibility upon the part of Europe*»¹⁵⁸. Далі промовець звертався до тези про

¹⁵⁴ The Roumanian Question. *The Standard*. 1878. June 17. P. 6. Під час Берлінського конгресу Російська імперія прагнула повернути собі втрачену після Кримської війни територію Південної Бесарабії, яка на той час входила до складу Румунії. Як компенсацію пропонували територію Північної Добруджі. Однак такі потуги російської сторони однаково наражалися на несхвалення з боку румунської влади і суспільства.

¹⁵⁵ During the long, difficult.... *The Standard*. 1877. February 27. P. 4.

¹⁵⁶ France. *The Standard*. 1875. August 31. P. 5.

¹⁵⁷ Як видається, станом на листопад 1876 р. дописувачі «*The Daily Telegraph*» усе ще займала проліберальну позицію, хоч і вже дедалі рідше підтримували позицію лідера Ліберальної партії Вільяма Гладстона.

¹⁵⁸ Meeting in St. James's Hall. *The Daily Telegraph*. 1876. October 10. P. 3.

цивілізаційну місію європейців, яку вони мали нести на Схід. З цього погляду вони також ставали причетними до «Східного питання»¹⁵⁹.

З іншого боку, 30 вересня 1878 р. «*The Standard*» передрукувала фрагмент статті з російської газети *The Exchange News*, у якому йшлося, що найпростіше визначення «Східного питання» полягає у протистоянні між Росією та Англією¹⁶⁰. У цьому разі вже йшлося про змагання між імперіями за простір Сходу. Щоправда, у цьому разі йшлося не про Балкани, а про Афганіста та Індію. Така заувага вказує, що не для всіх дописувачів консервативних видань значення поняття обмежувалося лише Південно-Східною Європою. Місце дії «Східної драми», відповідно, могло варіюватися, що ми простежуватимемо і надалі.

«Східне питання» як «партійне питання»

13 грудня 1876 р. «*The Daily Telegraph*» опублікувала статтю під заголовком «Східне питання», у якій йшлося про обід, організований графом Маунтом-Еджекамбом¹⁶¹. Серед іншого коментатор події вказав на слова консервативного політика Мессі Лопеса, який був незадоволений спробами перетворити «східні справи на партійне питання», адже був переконаний у намірах Уряду Сполученого королівства домогтися свободи для «пригноблених християн» Балкан¹⁶². Вочевидь, Лопесу йшлося про спроби представників ліберальної партії дискредитувати зовнішню політику уряду Дізраелі. Така заувага видається доволі показовою. До початку «болгарської агітації» восени 1876 р. ми не натрапляли на жодну згадку про зв'язок між партійними справами та «Східним питанням». Однак внаслідок цієї події ситуація дещо змінилася.

¹⁵⁹ Подібні зауваги Леслі Шумахер тлумачить в контексті «морального образу імперії», який вже у 1880-х рр. став важливою складовою «нового імперіалізму» (див. Schumacher L. R. A "Lasting Solution". P. 99).

¹⁶⁰ The Indian Crisis. *The Standard*. 1878. September 30. P. 5.

¹⁶¹ В оригіналі він фігурує як «граф Маунтеджекамб», однак правильна назва титулу містить два слова.

¹⁶² The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1876. December 4. P. 3. У цьому разі «східні справи» були синонімом до «Східного питання»

Йшлося не лише про огляди (не)формальних зібрань політиків. 13 січня 1877 р. «*The Standard*» опублікувала лист, у якому автор під псевдонімом «Подорожній» поділився спостереженнями про ситуацію в Канаді, що на той час була домініоном у складі Британської імперії. У контексті цієї розповіді і постала заувага, що «в той час, коли ми [англійці – Є. Я.] зводимо Східне питання до рівня партійних труднощів, канадці дивляться на нього виключно у його прив'язці до національних чи, радше, імперських інтересів»¹⁶³. Вже у вересні 1878 р. консервативний політик Вільям Роттон констатував, що «на жаль, його [Східне питання] зробили партійним питанням»¹⁶⁴. Як бачимо, схожі міркування оприявнювалися навіть через два роки після агітацій.

Однак більш важливим у контексті зміни тлумачень самого концепту постає повернення рубрики «*The Eastern Question*.» на шпальти «*The Daily Telegraph*» 9 вересня 1876 р. (див. Додаток 6). Щоправда, цього разу рубрика не містила телеграм із-за кордону. Натомість вона складалася з добірки статей про обговорення «звірств» у Болгарії та щойно виданого памфлету Вільяма Гладстона¹⁶⁵. Вочевидь, у цьому разі вже не йшлося безпосередньо про події на Сході. Поняття «Східне питання» позначало радше обговорення подій, що вже відбулися (передусім – дії башибузуків у Болгарії). Інформація про мітинги та виступи, листи від різних осіб, короткі телеграми з регіонів регулярно публікували в окресленій рубриці протягом усієї осені та почасті – зими¹⁶⁶. Показово, що ці автори цих матеріалів майже не реагували на поточну зміну ситуації на Сході. Наприклад, у номері за 6 жовтня в окресленій рубриці опублікували два листи, три коротких повідомлення, розлогі розповіді про виступ ліберального політика Вільяма Форстера та зібрання у Гекні (частина

¹⁶³ Canadian Loyalty. *The Standard*. 1877. January 13. P. 3.

¹⁶⁴ Members and Constituents. *The Standard*. 1878. September 25. P. 3.

¹⁶⁵ Див. *The Eastern Question*. *The Daily Telegraph*. 1876. September 9. P. 3. Зауважимо, що серед добірки траплялися і листи від зовнішніх акторів (див. Н. To the Editor of the «*The Daily Telegraph*.». *The Daily Telegraph*. 1876. September 9. P. 3).

¹⁶⁶ 22 лютого 1877 р. редакція «*The Daily Telegraph*.» востаннє опублікувала на третій сторінці рубрику «*The Eastern Question*.». Серед інших статей, зокрема, помістили промову маркіза Солзбері, який нещодавно повернувся з Константинопольської конференції (Speech of Lord Salisbury. *The Daily Telegraph*. 1877. February 22. P. 3).

Лондона), а також три телеграми про зібрання у Біркенгеді, Единбурзі та Шеффільді¹⁶⁷.

Лише в одному з коротких повідомлень йшлося про реакцію на актуальні новини про події на Південному Сході Європи. Натомість решта вісім матеріалів складалася з різного ґатунку рефлексій, пов'язаних зі «звірствами» у Болгарії, нової інформації про які станом на жовтень 1876 р. вже не було. Відповідно, йшлося про закиди з боку лібералів на адресу Уряду Бенджаміна Дізраелі щодо невиправданої підтримки Османської імперії або відповідь на такі закиди з боку представників та симпатиків Консервативної партії. У цьому разі звернення до «звірств» було радше засобом для дискредитації політики опонентів¹⁶⁸. Зауважимо, що і представники консервативної партії по-різному також вдавалися до звинувачень, апелюючи, наприклад, до того, що такі дії підривають інтереси Об'єднаного королівства на міжнародній арені, хоча, при цьому, не завжди вдавалися до заперечення злочинів проти болгарського населення¹⁶⁹. Усі ці рефлексії оприявнювали нове розуміння поняття «Східне питання» або ж його «нову версію», якщо послуговуватися термінологією Леслі Шумахера. Поняття вже не було прив'язане до «Сходу», а радше позначало контекст внутрішньої політики. З цього погляду, дискусії про «Східне питання» поставали як частина цього ж «Східного питання». Таке розуміння почасти було продуктом медійного дискурсу, позаяк саме в газетах поставали добірки полемічних матеріалів, об'єднані загальною назвою «Східне питання»¹⁷⁰. Відповідно, з погляду газетярів «Східне питання» також поставало і як «партійне питання».

¹⁶⁷ The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1876. October 6. P. 3.

¹⁶⁸ Див. дет. Durrans P. J. A Two-Edged Sword. pp. 264-265.

¹⁶⁹ Там само. С. 277.

¹⁷⁰ Оскільки ми не змогли ознайомитися з номерами «*The Standard*» за друге півріччя 1876 р., то на прикладі цієї газети важко напевне констатувати, чи було подібне «перенесення» «Східного питання» із зовнішньополітичного контексту у контекст внутрішніх протиріч та дискусій. Хоча і тут на початку 1877 р. трапляються поодинокі оприявлення рубрики «*The Eastern Question*.», яка за змістом була подібна до тієї, що її публікувала редакція «*The Daily Telegraph*.» (див., наприклад, The Eastern Question. *The Standard*. 1877. January 29. P. 3).

Єгипет

Станом на 1870-і рр. Єгипет перебував у складі Османської імперії на правах васала. Відповідно, статус цієї території відрізнявся від європейських або східносередземноморських володінь османів. Дописувачі консервативних видань також повсякчас відмежовували Єгипет від решти Османської імперії. Поряд з цим, він подекуди поставав в контексті «Східного питання». Вперше на подібний взаємозв'язок натрапляємо у згадуваній статті французького кореспондента «*The Morning Post*» за 23 червня 1875 р. Автор зазначав існування кількох «східних питань», важливих для Сполученого королівства, і серед них виокремлював Єгипет¹⁷¹. Натомість 27 жовтня 1875 р. «*The Daily Telegraph*» опублікувала статтю про загострення відносин між Османською імперією та Єгиптом, у якій йшлося про те, що у разі рішучих дій з боку османського уряду «Східне питання» постало б з усіма його негативними наслідками¹⁷². З цього погляду поняття поставало безпосередньо у контексті відносин на Сході. Єгипет видавався важливою складовою такого тлумачення, а не був частиною окремого «Східного питання».

Головний редактор «*The Morning Post*» Борсвік у статті за 27 листопада також розглядав «Східне питання» як питання відносин між Османською імперією та Єгиптом¹⁷³. Однак контекст, у якому він звертався до цього взаємозв'язку, вже був іншим. У листопаді 1875 р. уряд Сполученого королівства купив 44 % акцій Суецького каналу¹⁷⁴, що остаточно перетворило Єгипет загалом та Суецький канал зокрема на зону британських інтересів. Саме крізь призму цієї акції Борсвік і розглядав «Східне питання». Для нього Сполучене королівство фактично ставало третьою вершиною у цьому трикутнику взаємозв'язків на Близькому Сході. Подібна позиція оприявнювалася і в низці інших статей, які консервативні видання

¹⁷¹ France. *The Morning Post*. 1875. June 23. P. 5.

¹⁷² The telegram from Constantinople.... *The Daily Telegraph*. 1875. October 27. P. 5.

¹⁷³ London, Saturday, Nov. 27, 1875. *The Morning Post*. 1875. November 27. P. 4.

¹⁷⁴ Hicks G. Disraeli, Derby and the Suez Canal, 1875: Some Myths Reassessed. *History*. Vol. 97. No. 2. P. 184.

опублікували після купівлі акцій¹⁷⁵. Однак згодом поняття «Східне питання» почало поставати виключно в контексті англо-єгипетських відносин, без згадок про Османську імперію¹⁷⁶, що, відповідно, вказує на змінність уявних географічних рамок концепту.

Показово також, що деякі дописувачі, говорячи про «Східне питання», розглядали Єгипет та Суецький канал окремо. Зокрема, ще згаданий кореспондент «*The Morning Post*» розмежовував ці територіальні об'єкти, подаючи як частини різних «східних питань»¹⁷⁷. У цьому контексті нашу увагу привернула одна зі статей, опублікованих у номері «*The Standard*» за 20 грудня 1875 р. Її автор наводив слова лорда Дербі, міністра зовнішніх справ Сполученого королівства, про те, що купівля Суецького каналу не призведе до встановлення англійського протекторату над Єгиптом чи зміни політики уряду щодо «Східного питання»¹⁷⁸. Така теза вказує на те, що розуміння Єгипту в категоріях «Східного питання» не було цілковитим. Надалі ми також натрапляли на номери, в яких «Єгипет» та «Східне питання» поставали як різні заголовки. Зокрема, в кількох номерах за 1876 р. «*The Daily Telegraph*» паралельно опублікувала добірки телеграм під назвами «*Egypt and Abyssinia.*» та «*The Eastern Question.*»¹⁷⁹. У першому випадку йшлося про внутрішньоафриканські справи, що, відповідно, дозволяє про залежність просторових маркерів «Східного питання» від ширшого контексту, в якому

¹⁷⁵ Див., наприклад, The Suez Canal. *The Morning Post*. 1875. December 2. P. 6, а також добірки телеграм від кореспондентів The Standard: England and the Suez Canal. *The Standard*. 1875. November 27. P. 5; England and the Suez Canal. *The Standard*. 1875. November 29. P. 5; French Opinion on the Suez Canal Question. *The Standard*. December 1. P. 5. Зауважимо, що на цих же сторінках редакція «*The Standard*» окремо опублікувала рубрику «*The Eastern Question.*», у якій, зокрема, подавала інформацію про імовірне пересування російських військ та про переговори між Російською імперією і Сполученим королівством щодо реформ в Османській імперії (див. The Eastern Question. *The Standard*. November 27. P. 5 та The Eastern Question. *The Standard*. November 27. P. 5).

¹⁷⁶ England and Egypt. *The Daily Telegraph*. 1876. February 21. P. 3; France. *The Standard*. 1876. April 10. P. 6. The Egyptian Contingent. *The Standard*. 1877. June 14. P. 5.

¹⁷⁷ France. *The Morning Post*. 1875. June 23. P. 5.

¹⁷⁸ It is not a little credible.... *The Standard*. 1875. December 20. P. 5.

¹⁷⁹ Див. Egypt and Abyssinia. *The Daily Telegraph*. 1876. March 14. P. 5; The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1876. March 14. P. 5.

оприявнювалося це поняття. Для дописувачів Єгипет у відносинах з Османською імперією міг поставати як частина «Східного питання», але коли йшлося про відносини з іншими африканськими державами, Єгипет тлумачили вже у відмінний спосіб.

Центральна Азія

Водночас однією з частин уявного простору «Східного питання» була Центральна Азія. Зокрема, 2 листопада 1875 р. *The Standard* опублікували статтю про діяльність дослідника і дипломата Вільяма Роулінсона. Серед іншого автор матеріалу зауважив, що «сер Генрі Роулінсон присвятив своє життя східним питанням»¹⁸⁰. Географічно ці «східні питання» охоплювали Індію, Персію та Афганістан. У контексті останнього дописувач звертав увагу читачів на те, що Роулінсон виступав за відхід від політики «майстерної бездіяльності» і утворення бар'єру в Афганістані, щоб стримати експансію Російської імперії, представляючи це як підхід до Східного питання¹⁸¹.

27 березня 1875 р. у «*The Standard*» вийшов огляд книги вже згаданого Генрі Роулінсона «*England and Russia in the East*». Книга назагал розповідала про Центральну Азію, але літературний оглядач виснував, що це – найцінніший посібник зі «Східного питання»¹⁸². У передмові до цієї праці Роулінсон також зазначив, що вона є «*Manual for students of the Eastern question, comprises five papers on the recent history and political condition of Central Asia, and one on its Geography*»¹⁸³ (виділення наше – Я. Є.).

Така думка назагал не була поодиноким. 28 травня 1875 р. у газеті «*The Morning Post*» опублікували коротку замітку під назвою «*The Eastern Questions*», у якій йшлося про досягнуте порозуміння між Російською імперією

¹⁸⁰ The existence of any person.... *The Standard*. 1875. November 2. P. 4.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² *England and Russia in the East. The Standard*. 1875. March 27. P. 3.

¹⁸³ Rawlinson H. *England and Russia in the East. A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia*. London: J. Murray, 1875. P. v.

та Сполученим королівством щодо «центральноазійських питань»¹⁸⁴. Однак за 10 днів до того у цій же газеті вийшла стаття головного редактора Алджернона Борсвіка про актуальну ситуацію на міжнародній арені. У цьому тексті «Східне питання» вже подавалося окремо від «центральноазійського питання»¹⁸⁵. До такого ж розмежування Борсвік вдався і в статті за 17 червня¹⁸⁶. Поряд з цим, у матеріалі, опублікованому 21 червня, він зазначив, що ці два питання настільки пов'язані, що ігнорування або заперечення цього взаємозв'язку видається дивним¹⁸⁷. На схожі міркування ми натрапили в огляді іншої книги про Центральну Азію, який «*The Morning Post*» опублікувала в номері за 19 липня. Літературний оглядач звернув увагу на суспільний інтерес до «усіх справ, пов'язаних зі Східним питанням»¹⁸⁸. При цьому, щоправда, він прямо не розмежував «Східне питання» та питання, дотичні Центральної Азії. Натомість у номері газети за 26 жовтня Алджернон Борсвік, говорячи про анексію Кокандського ханства з боку Російської імперії та подальші військові маневри росіян, наголосив, що «Росія повинна мати нищівний козир у руці, коли розігрується велика гра Східного питання»¹⁸⁹. У цьому контексті, відповідно, Середня Азія поставала як частина цієї гри¹⁹⁰, а «Центральноазійське питання» – як частина «Східного питання».

Неоднозначність «Східного питання» можна спостерігати і на прикладі Персії. Цю країну вже згаданий Генрі Роулінсон відмежовував від Центральної Азії, але при цьому також вписував у контекст «Східного питання». Ба більше,

¹⁸⁴ The Eastern Questions. *The Morning Post*. 1875. May 28. P. 5.

¹⁸⁵ London, Tuesday, May 18, 1875. *The Morning Post*. 1875. May 18. P. 4.

¹⁸⁶ Див. The Golos has alluded... *The Morning Post*. 1875. June 17. P. 4.

¹⁸⁷ London, Monday, June 31, 1875. *The Morning Post*. 1875. June 21. P. 4.

¹⁸⁸ Central Asia. *The Morning Post*. 1875. July 19. P. 3.

¹⁸⁹ London, Tuesday, October 26, 1875. *The Morning Post*. 1875. October 26. P. 4.

¹⁹⁰ В історіографії поняття «велика гра» зазвичай використовують на позначення протистояння між Російською імперією та Сполученим королівством у Середній Азії протягом другої половини XIX – початку XX ст. На 1870-і рр. припало нове загострення протистояння, пов'язане передусім з анексією кількох місцевих ханств (зокрема, і Кокандського) з боку Російської імперії (див., наприклад, Сергеев Е. Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. Москва, 2012. С. 99-186).

для нього «Східне питання» асоціювалося передусім із Персією, тоді як «турецьке питання» стояло осібно¹⁹¹. У подібному контексті Персія постає і в огляді книги Валентина Бейкера «*Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier*», який опублікували в номері «*The Standard*» за 24 лютого 1876 р. Анонімний оглядач, зокрема, звернув увагу, що Бейкер зробив репортаж про «*the whole Eastern Question*», частиною якого були Афганістан і Персія аж до Індійського океану¹⁹². Формулювання «усе Східне питання», вірогідно, взяте з передмови до книги, де автор також говорив виключно про простір Центральної Азії, до якої він, на відміну від Роулінсона, включав і Персію¹⁹³. Поза тим, місця для Близького Сходу у цій розвідці про «Східне питання» також не знайшлося.

Поряд з цим, автори газетних матеріалів, як видається, не були настільки категоричними у розмежуванні простору «Східного питання»¹⁹⁴. 23 грудня 1875 р. в рубриці «Східне питання» редакція «*The Daily Telegraph*» помістила телеграму від «*Reuter's*», у якій йшлося про реформи в Османській імперії та укладення договору між Османською імперією і Персією¹⁹⁵. У цьому разі остання лише опосередковано оприявнюється як частина «Східного питання».

¹⁹¹ Зокрема, говорячи про східний вектор зовнішньої політики Російської та Французької імперій на початку XIX ст., автор зауважив, що "нині існує переконання, що *"it is currently believed that at the conference at Tilsit [1807], the Eastern question in its full extent was discussed between Alexander and Napoleon, much in the same spirit as the Turkish question had been previously treated by Catherine and the Emperor Joseph"* (див. Rawlinson H. *England and Russia in the East*. P. 18). Далі автор пояснював, що направляючи посла до Тегерана, Наполеон вже планував підважити англійський вплив в Індії.

¹⁹² New Books. *The Standard*. 1876. April 24. P. 3.

¹⁹³ Baker V. *Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier*. London, 1876. pp. v-vii. Зауважимо, однак, що автор огляду поняття «Центральна Азія» у своєму тексті не вживав, хоча при цьому звертав увагу на усі географічні одиниці, до яких апелював Бейкер, говорячи про цей регіон.

¹⁹⁴ Ще одна заувага, яка може відповідати поглядам Генрі Роулінсона, трапилася нам у статті «*Russia and the East*.», яку опублікували в номері «*The Morning Post*» за 9 лютого 1875 р. У ній йшлося про те, що поступки з боку Персії на користь Російської імперії були найважливішими для розвитку «Східного питання» у прийдешні роки (див. *Russia and the East. The Morning Post*. 1875. February 9. P. 5). Однак цей текст був передрукований з індійської газети «*The Times of India*», а тому був продуктом дещо іншого медійного та публічного дискурсу.

¹⁹⁵ Constantinople. Dec. 22. *The Daily Telegraph*. 1875. December 23. P. 5.

Однак цікавішим у контексті розуміння неоднозначності тлумачень цього поняття в контексті Персії постає рекламний опис «Стендфордської карти Туреччини в Європі та підвладних їй [Туреччині – Є. Я.] країн», який розмістили в номері «*The Standard*» за 15 серпня 1877 р. В описі зазначалося, що покупці, окрім мапи османських володінь у Європі, отримають також зображення «тих частин Росії, Австрії, Туреччини в Азії та Персії, які більш безпосередньо стосуються (*are more immediately concerned*) розв'язання Східного питання»¹⁹⁶. Як бачимо, у цьому разі лише якась частина Персії була пов'язана з простором «Східного питання». Поряд з цим, у телеграмі від «*Reuter's*», яку «*The Standard*» опублікувала 17 червня 1878 р. йшлося, що Персія клопотала про допуск на Берлінський конгрес, щоб обговорити «східні питання», які зачіпали її інтереси¹⁹⁷. З цього погляду, країна вже не поставала як частина «Східного питання», а була зовнішнім агентом щодо нього. Такий контраст дозволяє припустити, що просторові маркери поняття не лише залежали від значень, які у нього синхронно закладали газетярі, а й могли змінюватися діахронно, залежно від впливу зовнішніх чинників.

Індія

У контексті міркувань про Суецький канал та «Східне питання» газетярі неодноразово згадували і про Індію. Як ми зауважили вище, у своїй праці Генрі Роулінсон включав останню до географічних меж «Східного питання». В номері «*The Standard*» за 22 грудня 1875 р. анонімний автор також звернув увагу на слова пастора Джеймса Лонга про нові аспекти «Східного питання» щодо Індії, пов'язані з діями росіян у Центральній Азії. Зі свого боку, головний редактор «*The Morning Post*» у статті за 5 листопада 1875 р. наголосив, що для Росії доступ до Індії є частиною розв'язання цього питання. При цьому Центральна Азія з його погляду поставала як «східна гілка Східного

¹⁹⁶ War Maps.—Stanford's Map of Turkey in Europe and her tributary States. *The Standard*. 1877. August 18. P. 4.

¹⁹⁷ Paris, June 15. Evening. *The Standard*. 1878. June 17. P. 5.

питання»¹⁹⁸. Усе це вказує на те, що Індія уявлялася як частина простору, який позначали цим концептом.

Однак в цьому разі не всі дописувачі консервативних видань займали схожу позицію. У прив'язці до Суецького каналу подекуди оприявнюються згадки про маршрут до Індії як елемент «Східного питання»¹⁹⁹. Відповідно, Індія як територія була «зовнішнім» елементом щодо самого питання, але водночас була з ним пов'язана. Показовою в цьому контексті є думка дописувача під псевдонімом Сикх, лист якого «*The Daily Telegraph*» опублікувала в номері за 28 грудня 1877 р. Автор зауважив, що якби Сполучене королівство не володіло б Індією, воно б не було зацікавлене у «Східному питанні»²⁰⁰. Останнє у цьому разі було пов'язане із перебігом російсько-турецької війни.

Натомість найяскравіше проблема місця Індії у «Східному питанні» постала на шпальтах різних видань у вересні 1878 р., коли відбувалося чергове загострення у відносинах між Російською імперією та Сполученим королівством у Центральній Азії. Цитуючи одне із паризьких видань у телеграмі від 24 вересня, французький кореспондент «*The Daily Telegraph*» вказував на зв'язок, що існував між англо-індійським та Східним питаннями²⁰¹. У цьому разі, як видається, останнє поставало як питання протистояння між Російською імперією та Сполученим королівством на Сході. При цьому питання Афганістану перебувало поза контекстом «Східного питання», але могло стати його частиною у разі, якщо Англія поклала б відповідальність за дії афганського еміра Шера Алі на російську сторону²⁰². Остання заувага була пов'язана з відмовою еміра надати дозвіл на постійне перебування англійських агентів у Кабулі. Головний редактор газети

¹⁹⁸ London, Friday, November 5, 1875. *The Morning Post*. 1875. November 5. P. 4.

¹⁹⁹ Див., наприклад, *The Military Aspect of the EQ*. *The Standard*. 1876. February 15. P. 5; *The Egyptian Contingent*. *The Standard*. 1877. June 14. P. 5.

²⁰⁰ Sikh. To the Editor of "The Daily Telegraph". 1877. December 28. P. 2.

²⁰¹ England and Cabul. *The Daily Telegraph*. 1878. September 25. P. 5.

²⁰² Там само.

у тому ж номері також наголошував на тісному взаємозв'язку між Індією та «Східним питанням»²⁰³. У цьому разі, однак, останнє поставало як питання, пов'язане передусім з Османською імперією.

Зі свого боку, редакція «*The Standard*» у статті за 25 вересня наголосила, що «Східне питання» було Індійським питанням, а не Центральнорозсхідним²⁰⁴. У матеріалі йшлося про зазначене протистояння між Російською імперією та Сполученим королівством, але в цьому контексті про Османську імперію не згадували. З погляду дописувачів, центр «Східного питання» перемістився до Індії. Поза тим, такі непрямі дискусії між дописувачами також свідчать про певну загальну зміну тлумачень поняття. Говорячи про місце Індії у «Східному питанні» на початку осені 1878 р., дописувачі вже не згадували про шлях до неї. У цьому разі вже йшлося про загрозу безпосередньо для британських володінь. Відповідно, і значення концепту дещо змінилися під впливом нового зовнішнього чинника.

Назагал ми можемо виснувати, що з боку редакцій та дописувачів консервативних видань одностайного бачення щодо концепту «Східне питання» не було. Перед нами постає палітра значень, які могли закладатися у це поняття. Єдине, що поєднувати розрізнені інтерпретації авторів газетних матеріалів – це звернення до уявного «Сходу», що простягався від Єгипту і Балкан до Афганістану й Індії (див. Додаток 8).

Однак, попри такі розрізнені тлумачення з боку дописувачів, ми все ж можемо виснувати, що протягом Великої східної кризи «Східне питання» стало частиною повсякдення мешканців Сполученого королівства. Наприкінці лютого-початку березня 1877 р. в Ешдаунському лісі на південному сході Англії відбулися традиційні полювання на зайців з хортами. Після кількох

²⁰³ Lord Lytton.... *The Daily Telegraph*. 1878. September 25. P. 4.

²⁰⁴ The startling news from.... *The Standard*. 1878. September 25. P. 4.

раундів змагань впевнену перемогу здобув собака породи грейгаунд на прізвисько «*Eastern Question*»²⁰⁵.

Назагал висвітлення «Східного питання» на шпальтах британських консервативних газет у часі Великої Східної кризи 1875-1878 рр. було доволі строкатим. Попри те, що заворушення на Балканах розпочалися вже навесні 1875 р., дописувачі фактично не розглядали їх в контексті «Східного питання» аж до осені. Осібно стоїть поява ще взимку того ж року однойменної рубрики у газеті «*The Daily Telegraph*», де публікували телеграми про події на Сході. Як ми простежили, і редакція, і автори цих телеграм не розкривали значень поняття «Східне питання». Така тенденція може вказувати на те, що газетярі передбачали розуміння смислів цього концепту з боку читачів. Водночас оцінка ситуації змінювалася доволі швидко, що проявилось на прикладі численних згадок про «перевідкриття» «Східного питання» та присутності полярних міркувань щодо подій на Близькому Сході протягом 1875 р.

Водночас форма подачі інформації, пов'язаної з цим концептом, могла варіюватися. Усього ми нарахували 18 синонімів, якими могли замінити слова «Східне питання». Як ми з'ясували, подекуди дописувачі могли звертатися до заміни оригінального концепту, щоб надати текстам сенсаційного характеру.

Не були однорідними і значення, які газетярі закладали в поняття «Східне питання» – тому могло існувати одразу кілька «східних питань» водночас. При цьому могло йтися і про сутнісний, і про географічний виміри поняття. Ба більше, звернення до «східних питань» видається нам доречним і в контексті оцінки значень, які поставали на шпальтах газет. При цьому дописувачі могли як вказувати на настання нового етапу, в якому слід було по-іншому розуміти «Східне питання», так і додавати цілковито нові елементи до попередніх значень. Така тенденція, відповідно, вказує на темпоралізацію поняття

²⁰⁵ Ashdown Meeting. *The Standard*. 1877. March 1. P. 6; Coursing. *The Standard*. 1877. March 2. P. 6; Coursing. *The Standard*. 1877. March 3. P. 6. Як передавав кореспондент газети, друге місце посів собака на прізвисько «*British Queen*».

«Східне питання», яке вже не видавалося застиглим у часі, а могло варіюватися під впливом зовнішніх обставин та інтенцій авторів.

Одним із найяскравіших проявів подібної зміни було тлумачення «Східного питання» як партійного питання, що з'явилося під час «болгарської агітації» восени 1876 р. Як ми простежили, таке значення поняття постало не лише з уст окремих дописувачів, а й з конкретних редакційних рішень, внаслідок яких на шпальтах різних видань з'явилася рубрика «Східне питання», що містила матеріали, пов'язані з перебігом агітації.

Водночас, поряд із значеннями, не було єдності серед дописувачів і щодо уявленої географії «Східного питання». Окрім Балканського півострова, ми також натрапляли на згадки про те, що «Східне питання» включало Сирію, Ліван, Єгипет, Персію, Середню Азію та Індію. При цьому географічні рамки могли залежати і від контексту, у якому вони поставали, і від зміни зовнішніх чинників, і від авторських тлумачень ситуації загалом та концепту зокрема. Усе це вказує на те, що єдиними спільними рисами для усіх тлумачень «Східного питання» плинність концепту та його прив'язаність до категорії «Сходу». Поняття поставало і в контексті загрози європейському спокою, і в контексті фіксації поточного становища на Близькому Сході. Концепт позначав і військовий, і дипломатичний, й ідеологічний аспекти кризи. Усе це відбивало різні мотиви авторів матеріалів та зовнішніх спостерігачів, думки яких оприявнювалися на шпальтах газет упродовж Великої східної кризи 1875-1878 рр. Відповідно, у наступному розділі існує потреба поглянути на уявлення про перспективи розв'язання «заплутаного» «Східного питання», що поставали на шпальтах консервативних видань.

Розділ 3. Розв'язати «Східне питання»: думки та очікування в консервативній пресі

3.1 У пошуках відповідей на складне «Східне питання»

«[If audience] investigated the pages of history they would find that at all times an Eastern question was the problem which offered itself for solution to the ambition of great captains or the intrigues of statecraft»²⁰⁶. З цього висловлювання кореспондент «*The Standard*» почав переказ лекції політика і головного редактора газети «*The Morning Post*» Алджернона Борсвіка. Лекція мала назву «*The Eastern Question*» і була представлена для англійської публіки у Сент-Джеймс-холі 10 січня 1878 р. Серед іншого Борсвік звертав увагу на прорахунки уряду Об'єднаного королівства під час попередніх спроб розв'язати «Східне питання» та зовнішньополітичні проблеми, що спонукали відстоювати власні інтереси під час тодішньої кризи²⁰⁷. Водночас, говорячи про врегулювання ситуації на міжнародній арені, промовець не вказував, як слід було б розв'язати «Східне питання». Однак цей аспект видається чи не найважливішим в контексті тлумачень досліджуваного концепту, які поставали на шпальтах консервативних видань.

З огляду на те, що кожен дописувач міг закладати власні значення у поняття «Східне питання», можна також припустити, що кожен з них міг подавати й власні уявлення щодо його розв'язання. Однак автори газетних матеріалів, подібно до Борсвіка, нечасто звертали увагу на цей аспект. Назагал більшість проаналізованих матеріалів містили радше згадки про проблемність та актуальність питання, аніж способи його розв'язання²⁰⁸. Відповідно, це звужує коло поглядів, але водночас спонукає детальніше їх проаналізувати.

Показово, що виявлені нами міркування про розв'язання «Східного питання» не були настільки строкатими, як значення, які могли приписувати

²⁰⁶ England and the War. *The Standard*. 1878. January 11. P. 3.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ З-поміж 2088 опрацьованих нами згадок поняття в газеті «*The Standard*» за 1875-1878 р. ми на натрапили лише на 200 випадків, коли автори згадували про розв'язання «Східного питання». Серед 932 згадок у газеті «*The Daily Telegraph*» за той же період нам трапилося лише 90 звернень до розв'язання питання.

поняттю. Уже самі формулювання, уживані при пропозиціях розв'язання «Східного питання», – «*settlement of the Eastern Question*» та «*solution of the Eastern Question*» – позначали різні підходи дописувачів до цього питання.

Формулювання «*settlement of the Eastern Question*», себто «врегулювання Східного питання» назагал поставало у контексті короткострокової перспективи. Йдеться, зокрема, про припинення заворушень на Південному Сході Європи. 26 листопада 1875 р. «*The Daily Telegraph*» опублікувала слова ліберального політика Джозефа Самуди, який згадував про «врегулювання Східного питання» саме в контексті повстання у Боснійському вілаєті²⁰⁹. За тиждень до того у «*The Standard*» вийшла редакторська стаття, у якій також йшлося про розв'язання у контексті поточних заворушень на Південному-Сході²¹⁰.

Однак найчастіше такі міркування постають у комерційних рубриках газет. Як ми простежили у першому розділі, Османська імперія була важливим економічним та фінансовим партнером Об'єднаного королівства, а тому її внутрішні негаразди негативно впливали, зокрема, на торги на Лондонській біржі. Зважаючи на це оглядачі комерційних рубрик були зацікавлені у якомога швидшому відновленні стабільної ситуації²¹¹. Відповідно, розв'язати «Східне питання» для них означало відновити лад на Сході.

Натомість формулювання «*solution of the Eastern Question*» позначало розв'язання питання у довгостроковій перспективі. Передусім воно поставало у контексті потреби провести реформи в Османській імперії. Остання переживала фінансовий крах у 1875 р., що став однією з причин загострення

²⁰⁹ Mr. Samuda, M. P., at Poplar. *The Daily Telegraph*. 1875. November 26. P. 3.

²¹⁰ London, Thursday, November 18. *The Standard*. 1875. November 18. P. 4.

²¹¹ Див., наприклад, Money Market. *The Standard*. 1876. April 6. P. 6; Money Market. *The Daily Telegraph*. 1876. October 12. P. 2; Money Market. *The Daily Telegraph*. 1877. January 20. P. 2; Money Market. *The Standard*. 1877. March 15. P. 6. Показово, що подібні міркування оприявнювалися і у розпал російсько-турецької війни. Зокрема, 19 липня 1877 р. комерційний оглядач «*The Daily News*» зауважив, що існує потреба прийти до «стійкого розв'язання «Східного питання» (див. Money Market. *The Daily Telegraph*. 1877. July 19. P. 2). У цьому разі, вочевидь, також йшлося про замирення на Південному Сході Європи, хоч і вже в контексті протистояння між двома імперіями

на Балканах. Крім того, він позначався й на становищі кредиторів імперії, левову частку яких складали піддані королеви Вікторії. Відповідно, дописувачі консервативних видань раз-по-раз наголошували на потребі змін в системі управління держави османів. На таку позицію натрапляємо, наприклад, в одній зі статей, опублікованих в номері «*The Standard*» за 30 вересня 1875 р. Серед іншого автор цього матеріалу висловився, що турки викликали мало довіри у контексті спроможності самостійно провести потрібні реформи²¹². Така заувага вкотре підтверджує тезу про упереджене ставлення до османської влади з боку представника «західного» світогляду. Показово, однак, що така думка оприявилася в газеті, яка симпатизувала правлячій Консервативній партії, адже лідер останньої Бенджамін Дізраелі послідовно підтримував Османську імперію на міжнародній арені. Однак, як простежив у свій праці сербський історик Мілош Ковач, така підтримка мала двоякий характер. Хоча прем'єр міністр Об'єднаного королівства і мав певний сентимент до держави османів, назагал у його поглядах також простежувалася недовіра до наявної системи управління, що існувала в імперії. Відповідно, він розглядав навіть можливість участі у поділі її території²¹³.

Окреслений погляд дописувача також вказує, що розв'язання «Східного питання» могло поставати в контексті ідеї цивілізаційного протистояння Сходу і Заходу. У цьому разі показовою є теза, що постала на шпальтах «*The Standard*» після скинення султана Абдул-Азіза наприкінці травня 1876 р. Говорячи про переворот в Константинополі, дописувач зауважив, що іслам – несумісний з цивілізацією²¹⁴. Таке звернення до цивілізації назагал відповідає орієнталістському світогляду у тлумаченні Едварда Саїда. Поза тим, таке бачення було складовою «нового імперіалізму», появу якого в роки Великої східної кризи простежує вже згаданий Леслі Шумахер. Назагал йшлося про так

²¹² Nothing could be better.... *The Standard*. 1875. September 30. P. 4.

²¹³ Kovic' M. Disraeli and the Eastern Question. P. 94.

²¹⁴ The movement which is now.... *The Standard*. 1876. May 27. P. 5.

званий «природний» (*natural*) імперіалізм, в основі якого лежало уявлення про виправданість потреби цивілізувати Схід, до чого ми ще звернемося згодом²¹⁵.

Однак не всі дописувачі з пересторогою ставилися до можливостей османської влади провести дієві перетворення. Говорячи про проєкт змін османського урядовця Мідхада-паші, віденський кореспондент «*The Daily Telegraph*» зауважив, що у разі успіху реформ «*the so-called Eastern Question ... may be happily relegated to the general waste paper basket of the great Christian Powers for another hundred or two years to come*»²¹⁶. У цьому разі автор, щоправда, розмежовував «Східне питання» і заворушення на Балканах, що може вказувати на інше тлумачення та, відповідно, інший підхід до реформ, які слід було здійснити для розв'язання того ж питання.

Варто зауважити, що здебільшого в наведених випадках автори газетних матеріалів передусім розглядали мирні засоби врегулювання ситуації. Зокрема, ті ж автори матеріалів з комерційної тематики покладали сподівання на міжнародні конференції, які мали б посприяти розв'язанню «Східного питання»²¹⁷. Подібні уявлення узагальнив один з членів редакції «*The Standard*», пишучи про перспективу англо-австрійського союзу улітку 1877 р. Говорячи про бажаність угоди між двома країнами, автор наголосив, що «*in the union between these two Powers lies the main hope of such a solution of the Eastern question as will insure the minimum of disturbance to the world, certainly the minimum of bloodshed and human suffering*»²¹⁸. З цієї перспективи окупація Боснії з боку Австро-Угорщини, не виглядала тим рішенням, що призвело б до врегулювання цього питання²¹⁹.

З іншого боку, не всі дипломатичні заходи дописувачі трактували як такі, що могли сприяти розв'язанню «Східного питання». Під час російсько-

²¹⁵ Див. дет. Schumacher L. R. A "Lasting Solution". P. 259-260.

²¹⁶ The War in the East. *The Daily Telegraph*. 1876. July 31. P. 5.

²¹⁷ Див., наприклад, Money Market. *The Standard*. 1876. May 12. P. 6; Money Market. *The Standard*. 1876. May 15. P. 6.

²¹⁸ The intelligence from the seat.... *The Standard*. 1877. July 4. P. 4.

²¹⁹ According to the latest.... *The Standard*. 1876. January 8. P. 4.

турецької війни 1877-1878 рр. поставали тези про те, що досягнення домовленостей між Російською та Османською імперіями (в тому числі укладення договору в Сан-Стефано) не означало б, що «Східне питання» зникне²²⁰. Як наголосив дописувач під псевдонімом «Англієць», лист якого «*The Standard*» опублікувала 12 березня 1878 р., «Східне питання» «*never could be settled merely by Russia defeating Turkey*»²²¹. Щоправда, далі він зробив заувагу, що «*[t]hose who most loudly protested against the Eastern question being raised may, with reason, the most loudly insist that, having been raised, it should be settled once for all*»²²². Відповідно, у цьому разі йшлося не лише про припинення протистояння на Сході, а й про комплекс проблем, які трактувалися як «Східне питання», себто вказане «*settlement*» поставало поряд із ідеальним «*solution*».

Зрідка траплялися й думки про те, що питання можна розв'язати лише за допомогою сили. Зокрема, 16 березня 1877 р. константинопольський кореспондент «*The Standard*» зауважив, що вимоги Чорногорії перед Османською імперією були занадто великими, щоб переговори між сторонами були успішними. Таку позицію автор трактував як продиктовану з Російської імперії і, відповідно, виснував, що не вірив у розв'язання «Східного питання» без війни²²³. У цьому разі, вочевидь, йшлося про потенційний збройний конфлікт між Російською та Османською імперіями. Схожі міркування постали у статті із доволі промовистою назвою «*The Russian Point of View.*», яку «*The Standard*» опублікувала 1 травня 1877 р. Автор матеріалу звертав увагу на сподівання російської сторони, що війна дозволить розв'язати

²²⁰ While our telegrams.... *The Standard*. 1877. June 30. P. 4. Див. The desultory discussion.... *The Standard*. 1878. March 8. P. 4; Prince Gorchakoff still refuses.... *The Daily Telegraph*. 1878. March 11. P. 4; The reply given.... *The Standard*. 1878. May 28. P. 4. Як зауважив один із дописувачів «*The Daily Telegraph*», Сан-Стефанський договір не був «*liberal and civilizing solution*» «Східного питання» (див. Russia as a Regenerator. *The Daily Telegraph*. 1878. April 26. P. 5).

²²¹ An Englishman. Austria and England. *The Standard*. 1878. March 12. P. 5.

²²² Там само.

²²³ Turkish Telegrams. *The Standard*. 1877. March 16. P. 3.

«Східне питання»²²⁴. Однак в обох випадках, як бачимо, йшлося про конкретні тлумачення питання, пов'язані з російсько-турецьким протистоянням на Південному Сході Європи.

Остання заувага також постає важливою в контексті розуміння уявлень про розв'язання «Східного питання». Оскільки «великі держави» були безпосередньо пов'язані з існуванням цього питання, задоволення їхніх інтересів також поставала як одна з умов його зникнення. Особливо яскраво подібна риторика оприявнилася наприкінці 1877–початку 1878 рр., у час, коли стало зрозуміло, що російсько-турецька війна наближається до завершення. Як наголошував в одній зі статей, опублікованих у номері «*The Standard*» за 26 грудня 1877 р., анонімний автор, будь-яке врегулювання «Східного питання» без уваги до інтересів Сполученого королівства видавалося б розчаруванням²²⁵.

Однак інтереси «великих держав» мали суперечливий вигляд. Ще в редакторській статті «*The Morning Post*» за 5 листопада 1875 р. ми натрапляємо на тезу про те, що Росія мала власний підхід до розв'язання «Східного питання», складовою якого було отримання доступу до Індії²²⁶. Вочевидь, такий висновок був лише авторською оцінкою ситуації, але поза тим, він відбиває уявлення про Російську імперію як Іншого, який мав власні, почасти ворожі наміри. Ці наміри потребували реакції. У січні 1878 р. в згаданій промові Алджернон Борсвік знову звернувся до тези про захист інтересів, звертаючи увагу вже на позицію Об'єднаного королівства щодо «Східного питання»²²⁷. Останнє поставало як привід для загострення відносин між Російською імперією та Об'єднаним королівством. Якою б мала бути

²²⁴ The Russian Point of View. *The Standard*. May 1. P. 5.

²²⁵ Not many days ago.... *The Standard*. 1877. December 26. P. 4. Див. також подібну заувагу: The Chancellor of the.... *The Standard*. 1878. March 26. P. 4.

²²⁶ London, Friday, November 5, 1875. *The Morning Post*. 1875. November 5. P. 4.

²²⁷ England and the War. *The Standard*. 1878. January 11. P. 3.

відповідь на це питання – у цьому разі залежало від розвитку потенційного протистояння²²⁸.

Поряд з цим, у деяких газетних матеріалів згадували і про інтереси народів, що перебували у складі Османської імперії. При цьому йшлося тут не лише про Балкани і про християн. 23 квітня 1878 р. «*The Standard*» опублікувала статтю «*Armenia and the Armenians.*», автор якої наголосив, що «*in the settlement of the Eastern question the rights of four millions of Christians occupying an almost unknown nook of Asia ought not to be passed over*»²²⁹. Показово, однак, що це була єдина згадка про вірмен, на яку ми натрапили. Однак, з огляду на формулювання «майже незнаний закуток Азії», до якого звертався автор, ми можемо виснувати, що простір Східної Анатолії був ще менш відомий для дописувачів консервативних видань, ніж Боснія у 1875 р. Поряд з цим, 10 вересня 1878 р. у тій же «*The Standard*» опублікували матеріал, у якому йшлося про Албанську лігу – національну організацію албанців, утворену напередодні Берлінського конгресу²³⁰. Серед іншого автор матеріалу цитував слова албанців про те, що «Східне питання» так і не врегулювали на постійній основі²³¹. Хоча така заувага постала лише в переказі з боку кореспондента, ми все ж можемо виснувати, що розв'язання «Східного питання» у такому разі мало б включати й інтереси албанського народу.

Поряд з цим, 14 серпня 1878 р. «*The Daily Telegraph*» опублікувала статтю, автор якої зауважив, що «*radical reformation of the European provinces free from Muscovite intriguing*» означатиме остаточне розв'язання «Східного питання»²³². Як бачимо, у цьому разі також йшлося про необхідні

²²⁸ Вже напередодні Берлінського конгресу, коли здавалося, що загострення у відносинах між двома країнами таки відбулося, на шпальтах газет оприявнювалися думки, що остаточне розв'язання «Східного питання» можливе лише за умови порозуміння між імперіями (див., наприклад, The Representation of Rochester. *The Standard*. 1878. June 10. P. 6).

²²⁹ Armenia and Armenians. *The Standard*. 1878. April 23. P. 2.

²³⁰ Згадки про постання албанського питання як частини «східної проблеми» постали ще в одній з телеграм, які «*The Daily Telegraph*» опублікувала 18 травня 1878 р. (див. Vienna, Friday Night. *Daily Telegraph*. May 18. P. 5.)

²³¹ The Murder of Mehmet Ali. *The Daily Telegraph*. September 10. P. 5.

²³² With the revived festivity.... *The Daily Telegraph*. 1878. August 14. P. 5.

перетворення для європейської частини Османської імперії. Зауважимо, однак, що ця стаття була оприлюднена вже після закриття Берлінського конгресу. Відповідно, результати зібрання не тлумачилися як цілковите розв'язання «Східного питання». Ба більше, раз-по-раз ми натрапляли на зауваги, що конгрес не сприяв навіть врегулюванню «Східного питання», себто розв'язанню його у короткостроковій перспективі²³³. Зокрема, дописувачі звертали увагу, що Берлінський трактат не враховував інтереси греків чи румунів²³⁴. Відповідно, і питання вважали розв'язаним.

Однак протилежні міркування також траплялися на шпальтах видань. Зокрема, одразу після підписання договору кореспондент «*The Daily Telegraph*» телеграфував, що французька преса вважала «Східне питання» врегульованим²³⁵. Вже у вересні у тій же газеті опублікували слова французького представника на конгресі Вільяма Ваддінгтона про те, що Берлінський трактат ознаменував «міцне та тривале розв'язання Східного питання»²³⁶.

Такий контраст вказує, що і в цьому разі визначеної позиції з боку консервативної преси не було. Як наголосив один з дописувачів, «*To humour the Greeks, to satisfy the Servians, to pacify the Slavs, to assuage the fears of Austria, to give Roumania a fresh and more favourable start — all these achievements would be valueless if it left the Eastern Question still unsolved in its principal aspect*»²³⁷. Надалі він зазначив, що стержнем для розв'язання «Східного питання» є Константинополь та турецька влада. В останньому випадку йшлося про вже згадану потребу змінити систему управління в Османській імперії. А от згадка про столицю цієї імперії видається цікавішою. Рішення щодо того, хто мав би володіти містом з погляду деяких дописувачів мав би стати «останнім словом

²³³ Див., наприклад, As soon as the Russian troops.... *The Standard*. 1878. August 21. P. 4; London, Friday, September 20. *The Standard*. 1878. September 20. P. 4

²³⁴ A Cloud in the East. *The Standard*. 1878. August 21. P. 5; London, Saturday, August 3. *The Standard*. 1878. August 3. P. 4.

²³⁵ The French Press. *The Daily Telegraph*. 1878. July 15. P. 5.

²³⁶ M. Waddington on the Berlin Treaty. *The Daily Telegraph*. 1878. September 23. P. 5.

²³⁷ Amid the hearty congratulations.... *The Standard*. 1878. June 10. P. 4.

Східного питання»²³⁸. У цьому разі, вочевидь, йшлося про те, що турецький султан мав поступитися престолом іншому володарю. Водночас яким мав бути цей інший володар – зазвичай не уточнювали. Єдине, що можемо виснувати напевне – кандидатура представника від Російської імперії була напрочуд небажаною. Як зауважував редактор «*The Standard*», «*even the most energetic friends of Russia have not been bold enough to suggest that the Eastern question should be solved by placing a Russian proconsul at Constantinople, with authority over all that was Ottoman territory in Europe and Asia*»²³⁹.

Дещо відмінний погляд постав у константинопольського кореспондента «*The Standard*» про становище в Османській імперії, яку надрукували в одному з номерів у квітні 1878 р. Серед іншого автор наголосив, що Сполучене королівство могло досягти розв'язання «Східного питання», якби домоглося справедливості для всіх «рас і релігій»²⁴⁰. Однак, щоб досягти цього, треба було зважати на низку чинників:

*No settlement of the question will be complete which leaves to the Roumanians of hartred to the Slavs. No settlement of the question will be complete which does not emancipate the Greeks of Epirus and Thessaly, and the Islands... No settlement of the question will be complete which does not provide a protection for the Greeks and Jews of Thrace and Macedonia against the lawlessness and brutality of the Bulgarians... No settlement of the question will be complete which does not secure to Egypt and Syria and Asia Minor a Government willing enough and strong enough to maintain order and execute justice, and thereby enabled to set foreign intrigues at defiance. And lastly, no settlement of the question will be complete which leaves Constantinople in the hands of the Pashas whose political and social corruption and administrative incapacity have ruined the Turkish Empire, and humbled the House of Ottoman to the dust*²⁴¹.

Поряд з цим, автор вказав, що й Російська імперія має отримати певні поступки за втрати, яких вона зазнала у війні. Вказуючи на можливі труднощі, пов'язані з наданням цих поступок, він зауважив, що всі проблеми можна буде владнати, коли «великі держави» вирішать, який уряд має замінити Порту у

²³⁸ Mr. Cross in Manchester. *The Daily Telegraph*. 1876. October 27. P. 3; The statement made.... *The Standard*. 1877. April 24. P. 4.

²³⁹ The fall of Kars.... *The Standard*. 1878. December 19. P. 4.

²⁴⁰ Pachas and People. *The Standard*. 1878. April 18. P. 5.

²⁴¹ Там само. P. 5.

Константинополі²⁴². З цього погляду, як видається, не йшлося про християнського правителя, а радше про дієву заміну для «корумпованих пашів».

У контексті згадок про Російську імперію важливою постає ще одна заувага. В листопаді 1877 р. «*The Standard*» передала слова царя Олександра II про наміри Російської імперії розв'язати «Східне питання» «*finally and decisively*»²⁴³. Зі свого боку, у січні 1878 р. на шпальтах цієї ж газети постала ремарка англійського посла в Константинополі Остіна Генрі Лейарда про те, що Англія не полишить Османську імперію під час остаточного розв'язання «Східного питання»²⁴⁴. Подібні згадки про «радикальне» або ж «остаточне» розв'язання «Східного питання» назагал нечасто поставали на шпальтах видань, але вони є доволі показовими. У червні 1876 р., після перевороту у Константинополі, «*The Standard*» опублікувала маніфест «Національної партії Туреччини», який представники останньої начебто передали уряду Сполученого королівства ще в березні 1876 р. Серед іншого автори цього документу згадували про «справжнє» розв'язання «Східного питання» без крові та порушення спокою в Європі. Йшлося про те, що Османській імперії потрібен був мудрий правитель, який спирався б на консультативну раду з представників «усіх рас та релігій»²⁴⁵. Поряд з цим, у маніфесті згадували і про поступальний рух імперії у бік «сучасної цивілізації», що поставало як відповідь на закиди з боку європейців²⁴⁶. Як зазначає Гусейн Їлмаз, подібна реакція з османського боку зазвичай поставала, коли йшлося про «питання життя і смерті», себто питання виживання імперії як такої, хоча назагал тамтешні еліти також були заангажовані у дискурс «Східного питання»²⁴⁷. З цього погляду, пряме звернення у маніфесті до упереджень, що панували на

²⁴² Pachas and People. P. 5.

²⁴³ The Czar and the Prospects of Peace. *The Standard*. 1877. November 24. P. 5.

²⁴⁴ The Armistice. *The Standard*. 1878. January 17. P. 5.

²⁴⁵ The National Party in Turkey. *The Standard*. 1876. June 15. P. 5.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Yilmaz H. The Eastern Question and the Ottoman Empire. P. 35.

Заході, вірогідно, мало на меті легітимізувати потуги нової політичної сили – Національної партії Туреччини.

Насамкінець звернемо увагу на ще одне звернення до французького контексту, яке постало на шпальтах «*The Standard*». У номері за 10 червня 1876 р. паризький кореспондент газети зробив огляд статті французького журналіста Еміля де Жирандена про те, як довести до кінця «Східне питання». Зі слів оглядача Жиранден пропонував утворити союз між Російською імперією, Італією, Францією та Німецькою імперією, ізолювати Об'єднане королівство та пожертвувати Османською імперією й Австро-Угорщиною²⁴⁸. Такий сценарій не передбачав війни, але натомість обіцяв тривалий мир. Однак кореспондент «*The Standard*» виснував, що де Жиранден вірив у дива, яким не місце у політичних питаннях. Вочевидь, такий розв'язок «Східного питання» видавався неможливим.

3.2 У пошуках майбутнього для «Східного питання»: очікування дописувачів.

Згадка про «віру в дива» вказує, що й очікування газетярів щодо розв'язання «Східного питання» могли бути доволі різними. В есе «“Простір досвіду” та “горизонт очікувань” – дві історичні категорії» Райнгарт Козеллек зауважив, що досвід та очікування індивіда переплітають минуле і майбутнє, але зв'язок між ними – не причинний, хоча й має «прогностичну структуру»²⁴⁹. Відповідно, людина, роблячи прогнози, не завжди опирається лише на свій досвід. У добу нового часу очікування дедалі більше віддаляються від досвіду, що пов'язане з вірою у прогрес. Остання поза тим, спричинилася до нерівномірного розвитку і, відповідно, відмінних очікувань з боку індивідів. Таку тенденцію Козеллек окреслює як одночасність неодночасного (*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*)²⁵⁰. До такого ж формулювання дослідник

²⁴⁸ France. *The Standard*. 1876. June 10. P. 5.

²⁴⁹ Козеллек Р. «Простір досвіду» та «горизонт очікувань» – дві історичні категорії // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. В. Швед. Київ, 2005. С. 359.

²⁵⁰ Там само. С. 363.

звертався і говорячи про підхід до вивчення історії понять загалом. З його погляду, будь-яке поняття містить у собі одночасність неодноразовостей²⁵¹.

Окреслені особливості бачимо і в контексті очікувань щодо розв'язання «Східного питання». Маючи різний попередній досвід, а також різну мотивацію, дописувачі могли по-різному осмислювати перспективи його розв'язання. Зокрема, очікування оглядачів комерційних рубрик, видаються доволі плинними. Як ми простежили, вони розглядали розв'язання «Східного питання» з перспективи короткострокового «*settlement*», а тому зважали передусім на поточну ситуацію. Так, на початку листопада 1875 р., коли на відбулося чергове загострення на Балканах, дописувач рубрики «*Money Market*.» у газеті «*The Standard*» звернув увагу на прийдешні падіння на біржі, пов'язані з нечіткими звітами про ситуацію, що склалася навколо «Східного питання»²⁵². Натомість вже 23 листопада у тій же рубриці натрапляємо на заувагу про позитивні висловлювання щодо «Східного питання» у російській пресі, які сприяли зміцненню показників на фондовій біржі²⁵³. Зі свого боку, 27 листопада 1875 р., коли стало відомо про купівлю Суецького каналу, оглядач рубрики «*Money Market and City News*.» («*Morning Post*») двічі зауважив, що ця акція з боку Уряду Об'єднаного королівства може призвести до труднощів щодо «Східного питання»²⁵⁴.

Подібна нестабільність в очікуваннях простежується і надалі²⁵⁵. Ба більше, вона могла одночасно поставати й в інших частинах газет. Зокрема, у номері «*The Standard*» за 20 січня 1877 р. опублікували два матеріали, в яких поставали протилежні оцінки ситуації. З одного боку, поставали слова консервативного політика Едварда Стенгоупа, який з надією говорив про те,

²⁵¹ Козеллек Р. Історія понять і соціальна історія // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. В. Швед. Київ, 2005. С. 131.

²⁵² Money Market. *The Standard*. 1875. November 5. P. 6.

²⁵³ Money Market. *The Standard*. 1875. November 23. P. 6.

²⁵⁴ Money Market and City News. *The Morning Post*. 1875. November 23. P. 2.

²⁵⁵ Наприклад, 10 січня 1876 р. комерційний оглядач «*The Standard*» звертав увагу на непросту ситуацію, пов'язану зі «Східним питанням», а вже за тиждень зауважував, що питання могли невдовзі врегулювати (пор. Money Market. *The Standard*. 1875. January 10. P. 6 та Money Market. *The Standard*. 1875. January 23. P. 6).

що Об'єднаному королівству не доведеться бути втягнутим у «Східне питання»²⁵⁶. З іншого боку, бачимо тезу одного з учасників зібрання в Екзетері (місто на південному заході Англії) про складне «Східне питання», з яким, на думку промовця, мусив ладнати міністр зовнішніх справ Сполученого королівства лорд Дербі²⁵⁷. У цьому разі, відповідно, очікувань щодо врегулювання ситуації автор не висловлював.

Сподівання на розв'язання «Східного питання» назагал оприявнювалися у контексті повідомлень про прийдешні міжнародні зібрання. Зокрема, на подібні зауваги можна натрапити у квітні-травні 1876 р., себто перед зустріччю представників Німецької імперії, Австро-Угорщини та Російської імперії у Берліні²⁵⁸. Подібні міркування поставали і незадовго до початку Берлінського конгресу 1878 р.²⁵⁹. Як зауважив один із дописувачів, «*if the Congress of Berlin settles the Eastern Question both pacifically and satisfactorily, then let no one again ask what is the use of diplomacy*»²⁶⁰.

Натомість в редакторській статті, яку «*The Standard*» надрукувала у номері за 21 червня 1878 р., себто під час конгресу, автор зауважив, що має сумніви щодо остаточного розв'язання «Східного питання» на зібранні²⁶¹. Загалом, за весь час Великої східної кризи ми не натрапили на жодну згадку, коли б дописувачі визнавали можливість остаточного розв'язання «Східного питання». Найяскравіше у цьому контексті постає позиція лорда Дербі, яку він висловив під час виступу в Единбурзі у грудні 1875 р., і яку згодом опублікували в пресі. Міністр наголосив, що на той час ніхто не передбачав остаточного розв'язання «Східного питання» найближчим часом, а тому й

²⁵⁶ Mr. Stanhope, M. P., on Public Affairs. *The Standard*. 1877. January 20. P. 2.

²⁵⁷ Agriculturists at Exeter. *The Standard*. 1877. January 20. P. 2.

²⁵⁸ Див. The Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1876. April 24. P. 5; Money Market. *The Standard*. 1876. May 12. P. 6.

²⁵⁹ The prospects of peace.... *The Standard*. 1878. April 19. P. 4; *It is much to be*.... May 9. P. 4; The Suez Canal Company. *The Standard*. 1878. June 12. P. 5; The very moment.... *The Standard*. 1878. June 12. P. 4.

²⁶⁰ Nothing that has yet.... *The Standard*. 1878. June 5. P. 4.

²⁶¹ The Congress has now.... *The Standard*. 1878. June 21. P. 4.

піднімати його сповна сенсу не було²⁶². Відповідно, у цьому разі йшлося не просто про відсутність будь-яких очікувань щодо такого розв'язку, а про відсутність будь-яких чинників, які б уможливили появу таких очікувань.

Поза тим, теза перегукується із його ж заувагою про те, що «*the eternal Eastern question is before us again*»²⁶³. Вказівка на «вічність» також неодноразово оприявнювалася на шпальтах газет у 1875-1878 р. у контексті очікувань щодо розв'язання «Східного питання»²⁶⁴. При цьому, як видається, найбільше до неї апелювали на початку кризи. 31 серпня 1875 р. паризький кореспондент «*The Standard*» звернув увагу, що «*eternal and irrepressible Eastern question will be once more staved off*»²⁶⁵. Однак вже за кілька днів інший дописувач тієї ж газети висловив думку, що «вічне Східне питання» «*urgently demands to be solved*»²⁶⁶. Вочевидь, розв'язок так і не вдалося знайти. Як зауважив один із газетярів, «*the strength of the Ottoman Empire lies in the mutual embarrassments of those who would profit by its weaknesses*»²⁶⁷. Відповідно, з погляду дописувача, вічність «Східного питання» підтримував той лад, який усталився в Європі станом на 1870-і рр. І навіть потрясіння, якого зазнав цей лад через повстання на Балканах і російсько-турецьку війну, як видається, не похитнули її. Згадки про «непокірне Східне питання» поставали на шпальтах видань і після закінчення Берлінського конгресу 1878 р.²⁶⁸.

Зауважимо, однак, що «вічність» «Східного питання» подекуди набувала певної визначеності у часі. Зокрема, 26 червня 1878 р. «*The Standard*» опублікувала огляд книги розмов із французькими урядовцями, яка

²⁶² The Earl of Derby at Edinburgh. *The Morning Post*. December 20. P. 3.

²⁶³ Lord Derby at Edinburgh. *The Standard*. 1875. December 18. P. 3.

²⁶⁴ Загалом, автором метафори про «вічне Східне питання» вважають Карла Маркса, який вжив її в одному з листів до Фрідріха Енгельса, написаного під час Кримської війни (Див. Marx K. *Turkey. The Eastern Question: A Reprint of Letters written 1853-1856 dealing with the Events of the Crimean War*. London, 1897. P. 2).

²⁶⁵ France. *The Standard*. 1875. August 31. P. 5.

²⁶⁶ The announsmnt made by.... *The Standard*. 1875. September 3. P. 4.

²⁶⁷ Any rumour about.... *The Daily Telegraph*. 1878. January 10. P. 4.

²⁶⁸ Див. Sir Michael Hicks Beach and Lord Elcho in Gloucestershire. *The Standard*. 1878. September 21. P. 2 та схожий матеріал Sir Michael Hicks-Beach, M. P., at Winchcombe. *The Daily Telegraph*. 1878. September 21. P. 3.

розповідала про «*the French view of the Eastern Question eighteenth years ago, when it did not materially differ from what it was only three years ago*»²⁶⁹. Вочевидь, у цьому разі оглядач проводив паралель між контекстом 1875 р. і 1860 р. Зі свого боку, останній поставав у прив'язці до Кримської війни, звернення до якої у контексті «Східного питання» також трапляються на шпальтах видань²⁷⁰. У такому разі очевидною була тяглість між двома часовими проміжками, що, відповідно, вказує на оприявлення «історичного часу», про який Козеллек говорив у контексті взаємозв'язків між «простором досвіду» та «горизонтом очікувань»²⁷¹.

Однак відчуття тривалості «Східного питання» також не було однозначним. Зокрема, консервативний політик Джордж Гемілтон, слова якого наводив кореспондент «*The Standard*», у квітні 1878 р. окреслив «Східне питання» як «*chronic difficulty for the last fifty years*»²⁷². Поряд з цим, дописувач «*The Daily Telegraph*» у своєму огляді памфлету російського історика і генерала Ростислава Фадєєва, звернув увагу на те, що автор памфлету починає розповідь про «Східне питання» із 1807 р. Вірогідно, у цьому разі йдеться про Тільзитський мир, до якого, зокрема, звертався у своїй розглянутій вище праці Генрі Роулінсон²⁷³. Натомість ліберальний політик Генрі Джеймс зауважив, що «Східне питання» перебувало під увагою ще з 1791 р., себто часу, коли мислитель Едмунд Берк виступив проти поганого управління та корумпованості Османської імперії²⁷⁴. При цьому він згадував і про Кримську війну, у такий спосіб наголошуючи на тягlostі цього питання.

²⁶⁹ Seniors "Conversations". *The Standard*. 1878. June 26. P. 2.

²⁷⁰ Див. The speech of Mr. Bright.... *The Standard*. 1877. January 4. P. 4; An Imperial significance.... *The Daily Telegraph*. 1877. December 4. P. 4.

²⁷¹ Козеллек Р. «Простір досвіду» та «горизонт очікувань» – дві історичні категорії. С. 359.

²⁷² Middlesex Election. *The Standard*. 1878. April 12. P. 3. Звернення до 50 років історії «Східного питання» постало ще в одній статті, яку та ж «*The Standard*» опублікувала наприкінці серня 1878 р. (див. The Impending Impeachment. *The Standard*. 1878. August 26. P. 5.)

²⁷³ Див. Rawlinson H. England and Russia in the East. P. 18.

²⁷⁴ Sir Henry James on the Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1877. May 23. P. 3; та Sir Henry James at Hereford. *The Standard*. 1877. May 23. P. 3.

Поза тим, найбільш подовжений «вік» «Східного питання» постав у рекламі праці під назвою «*Key to the Eastern Question*». У цьому разі читачам пропонували ознайомитися з «*[h]istorical Notes on Poland, Turkey, and Russia, from the year 1650 to the present time*»²⁷⁵. Відповідно, автор розширяв хронологічні рамці питання до часу протистояння між Османською імперією, Річчю Посполитою та Московським царством усередині XVII ст. Водночас про розв'язання «Східного питання» у цьому разі, вочевидь, не йшлося.

Натомість в іншому рекламному матеріалі такі міркування читачам пропонували. У лютому 1878 р. на шпальтах «*The Standard*» та «*The Daily Telegraph*» постала реклама праці «*The "Last Days" and Things Coming upon the Earth : or, the Eastern Question and the War in the Light of Scripture Prophecy*»²⁷⁶. Її помістили поміж двома біографіями папи Римського Пія IX, який помер 7 лютого того ж року, та книгою про інвестиції. Коштував примірник цього твору шість пенні, що дорівнювало вартості шести номерів однієї з газет або шести пирогів на вулицях Лондона²⁷⁷. Вочевидь, він був розрахований на масову аудиторію, зацікавлену в отриманні незвичної інформації. Для пересічного читача така книга могла бути ціннішою, аніж роздуми про розв'язання «Східного питання», позаяк навіть чільні політики сумнівалися, що це в принципі можливо.

Проблема розв'язання «Східного питання» назагал видавалося доволі неоднозначною для дописувачів консервативних видань. З одного боку, частина з них розглядала її виключно в короткостроковій перспективі врегулювання заворушень на Балканах. У такому разі очікування були

²⁷⁵ Key to the Eastern Question. *The Daily Telegraph*. 1877. June 7. P. 2; Key to the Eastern Question.... *The Standard*. 1877. June 7. P. 8.

²⁷⁶ The "Last Days" and Things Coming upon the Earth.... *The Standard*. 1878. February 14. P. 8; The "Last Days" and Things Coming upon the Earth.... *The Daily Telegraph*. 1878. February 19. P. 4.

²⁷⁷ Американський дослідник Ірвінг Фанг зауважує, що дешеві газети протягом тривалого часу конкурували з продавцями пиріжків та яблук, які також збували свою продукцію за ціною 1 пенні (див. Fang I. A History of Mass Communication: Six Information Revolutions. London & New York: Routledge, 2016. P. 51-52).

пов'язані передусім з розвитком поточної ситуації на Південному Сході Європи. З іншого боку, розв'язок «Східного питання» міг тлумачитися як досягнення миру на Сході завдяки радикальним змінам в Османській імперії. Ці зміни стосувалися і реформи системи управління, і надання гарантій для безпеки підвладним народам, і навіть приходу до влади у Константинополі нового правителя. Ба більше, у контексті довгострокової перспективи мали зважати й на інтереси «великих держав», які з погляду газетярів були доволі суперечливими. Усе це, зрештою, мало призвести до остаточного розв'язання «Східного питання».

Однак, як ми простежили, сподівань на всебічне розв'язання «Східного питання» серед дописувачів консервативних газет майже не було. І попри усі сподівання, які покладали на міжнародні зібрання, назагал автори газетних матеріалів наголошували, що доцільним було взагалі не порушувати «Східне питання». Останнє видавалося для них «вічним». Кожен із дописувачів мав власний погляд на розв'язання «Східного питання», але жоден не очікував, що його вдасться розв'язати у довгостроковій перспективі. Такий захід потребував рішучих змін в Османській імперії, аж до відторгнення частини її території. Проте умов для таких змін, з погляду дописувачів, майже не було.

Поза тим, вічність «Східного питання» намагалися осмислювати в «історичному часі». Говорячи про проблемність цього питання, дописувачі зазначали, що воно лишалося відкритим від п'ятдесяти років до понад двох століть. Зважаючи на це, як видається, лише автори книги про біблійні пророцтва і «Східне питання», яку рекламували в пресі, могли впевнено говорити про перспективи його закриття.

Висновки

Протягом тривалого часу поняття «Східне питання» під час Великої Східної кризи 1875-1878 рр. перебувало у фокусі уваги дослідників історії дипломатії та політичної історії, для яких преса не була основним джерелом. Однак від 1990-х рр. простежуються перші спроби осмислити «Східне питання» крізь призму періодичних видань, що пов'язано із розвитком «нової дипломатичної історії», для якої важливий вплив публічної сфери на дипломатію. Попри цей методологічний поворот, який, зокрема, розширив коло джерел та інтерпретацій політичних дискурсів, дослідники продовжують розглядати «Східне питання» як майже незмінний концепт. Такий підхід обмежує розуміння тих процесів, що склалися в публічному просторі Сполученого королівства у 1875-1878 рр. Крім того, ситуацію ускладнює той факт, що дослідники зосереджуються майже виключно на інтелектуальному дискурсі, в якому оприявнювалося це поняття і при цьому часто оминають дискурс, що поставав на шпальтах видань, орієнтованих на масового читача.

Водночас, як ми простежили, протягом 1870-х рр. аудиторія масових видань зростала, і ринок преси розвивався значними темпами. Поява телеграфу пришвидшила передачу інформації, а новий друкарський прес дозволив друкувати газети більшими накладками. Поряд з цим, видання вдавалися до різних експериментів для того, щоб залучити нового читача. Відповідно, на шпальтах газет дедалі частіше поставали сенсаційні матеріали, що позначило поступовий перехід до «нової журналістики», в основі якої лежали принципи швидкості доставки інформації та доступна її подача для читача. Така тенденція вплинула і на висвітлення «Східного питання» у консервативній пресі в роки Великої східної кризи.

Поряд з цим, дописувачі могли мати власну мотивацію звертатися до «Східного питання», що, відповідно, сприяло появі численних значень цього концепту. Як ми з'ясували, коло осіб, які послуговувалися цим концептом, було доволі великим. Відповідно, знаходимо його і в редакційних статтях, і в рубриках з міжнародними новинами, і в комерційних рубриках, і навіть в

рекламі. Усе це вказує на «багатоголосся» медійного дискурсу консервативної преси та спонукало нас говорити не про одне «Східне питання», а про низку «східних питань», що оприявнювалися на шпальтах газет. При цьому формулювання поняття також могли відрізнятись. Загалом, ми нарахували 18 синонімів, до яких могли звертатися дописувачі у контексті розповідей про «Східне питання». Окремі формулювання містили елемент сенсаційності, що мало зацікавити читачів, а тому – відповідало принципам «нової журналістики».

Поза тим, значення поняття «Східне питання», які поставали в газетних матеріалах, були доволі неоднорідними і подекуди суперечливими. Як ми встановили, говорячи про «Східне питання», дописувачі переважно зверталися до подій, пов'язаних з Великою східною кризою. Однак таке звернення могло поставати і в контексті бойових дій на півострові, і дипломатичних заходів, покликаних врегулювати протистояння, і в контексті ідеологічному, коли йшлося про «іншування» слов'ян та Османської імперії. Щодо останнього, то тут дописувачі почасти апелювали до стереотипів, пов'язаних з «відсталим Сходом», який треба було «цивілізувати». При цьому серед дописувачів не було єдності, чи варто включати релігійний аспект у «Східне питання». Натомість інтереси «великих держав» поставали як невід'ємний елемент значень, які могли закладати у це поняття. Звернення до протистояння між цими державами також постає як частина «заплутаного» «Східного питання».

Значення поняття могли змінюватися під час Великої східної кризи. Як ми з'ясували, дописувачі могли додавати цілковито нові елементи до значень, залежно від впливу різних зовнішніх чинників, як от появи повідомлень про загострення чи заспокоєння ситуації у Південно-Східній Європі. Така тенденція вказує на «темпоралізацію» концепту «Східне питання», який ставав динамічним, а не був застиглим у часі. Поза тим, найяскравіше зміна значень проявилася у контексті «болгарської агітації» восени 1876 р., коли «Східне питання» вперше постало як «партійне питання». Фактично члени

редакцій та дописувачі перенесли «місце дії» «Східного питання» на внутрішньополітичну арену. Попри збереження прив'язки до подій у Південно-Східній Європі, назагал йшлося про висвітлення матеріалів, пов'язаних з перебігом агітації та, відповідно, боротьби між двома провідними партіями Сполученого королівства. Редакції досліджуваних газет назагал приділяли більше уваги консервативним політикам, хоча думки їхніх ліберальних опонентів також раз-по-раз поставали на шпальтах видань.

Поза тим, неоднорідним поставав і уявлений простір «Східного питання». Попри те, що дописувачі у своїх статтях раз-по-раз зверталися до доволі стереотипного образу «Сходу», кожен з них міг мати відмінне уявлення його географічних меж. Відповідно, поряд із Балканами, згадки про «Східне питання» могли включати Сирію, Ліван, Єгипет, Середню Азію, Персію, яку розглядали окремо від Середньої Азії, та Індію. Крім того, окремі дописувачі розглядали у цьому контексті Вірменію, Туніс і навіть територію колишньої Речі Посполитої. Однак показово, що всі ці просторові маркери ніколи не поставали одночасно. Автори газетних матеріалів послуговувалися ними на власний розсуд, почасти зважаючи на зовнішній контекст, а почасти спираючись на свій досвід.

З подібної перспективи поставали й уявлення про те, як слід було розв'язати «Східне питання». Назагал дописувачі зверталися до двох різних підходів, що вказує «одночасність неодночасного», яка циркулювала в медійному дискурсі консервативної преси. З одного боку, йшлося про врегулювання ситуації на Південному Сході Європи («*settlement*») у короткостроковій перспективі. Такий розвиток подій розглядали передусім дописувачі комерційних рубрик, для яких важливо було зберегти спокій на континенті. З іншого боку, поставали уявлення про розв'язання «Східного питання» у довгостроковій перспективі («*solution*»).

Об'єднувала обидва підходи впевненість дописувачів у тому, що Османська імперія потребує змін. Таке бачення було пов'язане з уявленнями про потребу цивілізувати «Схід». Однак якими мали стати зміни – залежало

від позиції конкретного автора. Відповідно, на шпальтах консервативних газет поставали тези про потребу докорінного реформування системи управління в Османській імперії, досягнення рівності всіх рас і релігій, надання самостійності балканським народам або передачу Константинополя під владу іншим монархам. Деякі дописувачі наголошували на потребі зважати на інтереси «великих держав» та підвладних народів в Османській імперії. Водночас поєднання цих елементів з погляду окремих авторів мало б забезпечити цілковите розв'язання «Східного питання».

Наявність розрізнених підходів серед дописувачів проявилася і в розгляді перспектив щодо розв'язку «Східного питання». Як ми встановили, бачення тих авторів, які розглядали його у короткостроковій перспективі, могли варіюватися, залежно від зміни поточної ситуації. Відповідно, напередодні міжнародних зібрань, які мали б врегулювати кризу на Південному Сході Європи поставали оптимістичні очікування. Натомість у часи загострення могли переважати негативні оцінки.

Зі свого боку, сподівань на цілковите розв'язання «Східного питання» дописувачі консервативних газет не плекали. Ба більше, як ми з'ясували, сама перспектива порушення цього питання видавалася для них невинуватою. Подібні міркування поставали як на початку кризи, так і в часи її розпалу. Узагальнюює їх уявлення про «вічність» «Східного питання». З погляду авторів газетних матеріалів її зумовлював той лад, що усталився в Європі станом на 1870-і рр. Османська імперія була частиною «європейського концерту», а тому рушійні зміни у ній могли б призвести до порушення балансу сил на континенті. Цей факт був очевидним для дописувачів консервативних газет, а тому «Східне питання» видавалося для них вічним.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1.1. Опубліковані джерела

1. Газенкамф М. Мой дневникъ 1877-1878. Изданіе исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: Издательство В. Березовского, 1908. 634 с.
2. Baker V. Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier. London: William Clowes and Sons, 1876. 376 p.
3. Gladstone W. E. Bulgarian Horrors and the Question of the East. New York and Montreal: Lovell, Adam, Wesson and Company, 1876. 39 p.
4. Marx K. The Eastern Question: A Reprint of Letters written 1853-1856 dealing with the Events of the Crimean War / Ed. by E. Marx Aveling and E. Aveling. London: Swan Sonnenschein & Co. Ltd., 1897. 596 p.
5. Rawlinson H. England and Russia in the East. A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia. London: J. Murray, 1875. 393 p.

1.2. Періодика:

1. Валуев Н. Валуев и проволока. *Колокол*. 1862. № 130. С. 1083-1085.
2. The Daily Telegraph. 1875. January 1 – December 31.
3. The Daily Telegraph. 1876. January 1 – December 31.
4. The Daily Telegraph. 1877. January 1 – December 31.
5. The Daily Telegraph. 1878. January 1 – December 31.
6. The Morning Post. 1875. January 1 – December 31.
7. The Standard. 1875. January 1 – December 31.
8. The Standard. 1876. January 1 – June 31.
9. The Standard. 1877. January 1 – December 31.
10. The Standard. 1878. January 1 – December 31.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей та брошури:

1. Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. Москва: Наука, 2005. 302 с.

2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. А. Онишко. Львів: Літопис, 2000. 319 с.
3. Дебидур А. Дипломатическая история Европы: От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). В 2 т. / Перевод с французского, вступительная статья А. Л. Нарочницкого. Москва, 1947. Том II. Революция. 544 с.
4. История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.) / Ответственный редактор К. В. Никифоров. Москва: Институт славяноведения РАН, 2017. 504 с.
5. Киссинджер Г. Дипломатия / Перевод с английского В. Львова, послесловие Г. Арбатова. Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 1997. 848 с.
6. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. В. Швед. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.
7. Понятия, идеи, конструкции: очерки сравнительной исторической семантики / Под. ред. Ю. Кагаралицкого, Д. Калугина, Б. Маслова. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 448 с.
8. Саїд Е. В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 356 с.
9. Сергеев Е. Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2012. 454 с.
10. Титчер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / Пер. с англ. А. А. Киселёва. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2009. 356 с.
11. A Companion to the History of the Book / Ed. by Simon Eliot and Jonatan Rose. Malden&Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2007. 600 p.
12. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, 2nd ed. London: Verso, 1991. 224 p.
13. Andrews A. The History of British Journalism: From the Foundation of the Newspaper press in England to the Repeal of the Stamp Act in 1855, With Sketches of Press Celebrities. London: Richard Bentley, 1859. 365 p.

14. *A People Passing Rude: British Responses to Russian Culture* / Ed. by A. Cross. Cambridge: Open Book Publishers, 2012. 347 p.
15. Blake R. Disraeli. New York: St. Martin's Press, 1967. 819 p.
16. Brisku A. *Political Reform in the Ottoman and the Russian Empires: A Comparative Approach*. London: Bloomsbury, 2017. 272 p.
17. Bourne H. R. Fox. *English Newspapers: Chapters in the History of Journalism*. New York: Russell & Russell, 1966. Volume 2. 413 p.
18. Case H. *The Age of Questions or, A First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and Many Other Questions over the Nineteenth Century, and Beyond*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2018. 329 p.
19. Chalaby J. K. *The Invention of Journalism*. New York: Palgrave MacMillan, 1998. 212 p.
20. Clayton G. D. *Britain and Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London: University of London Press, Ltd, 1971. 256 p.
21. *Communication and Citizenship: Journalism and the Public Sphere* / Ed. by P. Dahlgren and C. Sparks. London and New York: 1993. 269 p.
22. Conboy M. *Journalism: a Critical History*. London: SAGE Publications, 2004. 246 p.
23. Conboy M. *The Language of Newspapers: Socio-Historical Perspectives*. New York: Continuum International Publishing Group, 2010. 176 p.
24. Conboy M. *The Press and Popular Culture*. London: SAGE Publications, 2002. 194 p.
25. Coss K. *The Rise and Fall of the Political Press in Britain*. London: Fontana Press, 1990. 1180 p.
26. Curran J., Seaton J. *Rower without Responsibility: the Press, Broadcasting, and News Media in Britain*, 6th ed. London & New York: Routledge, 2003. 437 p.
27. *Discourse Theory and Critical Media Politics* / Ed. by L. Dahlberg and S. Phelan. New York: Palgrave Macmillan. 257 p.

28. Encounters in the Victorian: Press Editors, Authors, Readers / Ed. by L. Brake and J. F. Codell. London: Palgrave Macmillan, 2005. 268 p.
29. Fairclough N. Media Discourse. London: Arnold, 1995. 211 p.
30. Fang I. A History of Mass Communication: Six Information Revolutions. London & New York: Routledge, 2016. 280 p.
31. Furneaux R. The First War Correspondent, William Howard Russell of the Times. London: London Cussell, 1944. 240 p.
32. Gabriele A. Reading Popular Culture in Victorian Print BELGRAVIA and Sensationalism. London: Palgrave Macmillan, 2009. 275 p.
33. Gans H. J. Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek, and Time. Evanston: Northwestern University Press, 2004. 393 p.
34. Gardner V. E. M. The Business of News in England, 1760–1820. London: Palgrave Macmillan, 2016. 270 p.
35. Gentlemanly Capitalism and British Imperialism: The New Debate on Empire / Ed. by R. E. Dumett. London and New York: Longman, 1999. 234 p.
36. Geyikdağı V. N. Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854–1914. London & New York: I.B. Tauris Publishers, 2011. 218 p.
37. Griffiths A. The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900. London: Palgrave Macmillan, 2005. 233 p.
38. Heraclides A., Dially A. Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent. Manchester: Manchester University Press, 2015. 272 p.
39. Hyam R. Understanding the British Empire. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 552 p.
40. Investigating Victorian Journalism / Ed. by L. Brake, A. Jones, L. Madden. London: Macmillan Press, 1990. 210 p.
41. Is There a Middle East? : The Evolution of a Geopolitical Concept / Ed. by M. E. Bonine, A. Amanat, M. E. Gasper. Stanford: Stanford University Press, 2011. 319 p.

- 42.Jenkins T. A. Disraeli and Victorian Conservatism. New York: St. Martin's Press, 1996. 176 p.
- 43.Jones A. Power of the Press: Newspapers, Power and the Public in Nineteenth Century England. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 1998. 231 p.
- 44.Journalism and the Periodical Press in Nineteenth-Century Britain / Ed. by J. Shattock. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 402 p.
- 45.Ković M. Disraeli and the Eastern Question. Oxford and New York: Oxford University Press, 2011. 339 p.
- 46.Koditschek T. Liberalism, Imperialism, and the Historical Imagination. Nineteenth-Century Visions of a Greater Britain. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 351 p.
- 47.Kosellek R. The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts / Transl. by T. S. Presner and others. Stanford: Stanford University Press, 2002. 363 p.
- 48.Lieven D. Russian Empire and Its Rivals. New Heaven & London: Yale University Press, 2000. 486 p.
- 49.Luhmann N. The Reality of Mass-Media / Translated by K. Cross. Stanford: Stanford University Press, 2000. 154 p.
- 50.Making News. The Political Economy of Journalism in Britain and America from the Glorious Revolution to the Internet / Ed. by R. R. John and J. Silberstein-Loeb. Oxford & New York: Oxford University Press, 2015. 263 p.
- 51.Marriott. J. A. R. The Eastern Question; an Historical Study in European Diplomacy. Oxford: The Clarendon Press, 1917. 456 p.
- 52.Massingham H. W. The London Daily Press. New York and Chicago: Fleming H. Revell Company, 1892. 192 p.
- 53.Media and the British Empire / Ed. by C. Kaul. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2006. 266 p.
- 54.Medlicott W. O. N. The Congress of Berlin and after: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878–1880. London: Methuen and Company, 1938. 442 p.

55. Miller A. K. *Slow Print. Literary Radicalism and Late Victorian Print Culture*. Stanford: Stanford University Press, 2013. 378 p.
56. Millman R. *Britain and the Eastern Question. 1875-1878*. Oxford: Oxford University Press, 1979. 630 p.
57. Mills S. Discourse. *Michael Foucault*. London: Routledge, 2003. pp. 53-66.
58. *Narrating Media History* / Ed. by M. Bailey. London and New York: Routledge, 2009. 275 p.
59. *Nineteenth-Century Media and the Construction of Identities* / Ed. by L. Brake, B. Bell, and D. Finkelstein. London: Palgrave Macmillan, 2000. 387 p.
60. Porter B. *The Absent-Minded Imperialists: Empire, Society, and Culture in Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 475 p.
61. Potter S. J. *News and the British World: The Emergence of an Imperial Press System 1876-1922*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 246 p.
62. Philliou C. M. *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 2011. 287 p.
63. *Print Journalism: A critical introduction* / Ed. by R. Keeble. New York: Routledge, 2005. 347 p.
64. Reed C. V. *Royal tourists, colonial subjects and the making of a British world, 1860–1911*. Manchester: Manchester University Press, 2016. 256 p.
65. Rodogno D. *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914*. Princeton: Princeton University Press, 2012. 392 p.
66. Ruber M. *The Novelty of Newspapers. Victorian Fiction after the Invention of the News*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 233 p.
67. *Russian-Ottoman Borderlands: the Eastern Question Reconsidered* / Ed. by L. J. Frary and M. Kozelsky. Madison: The University of Wisconsin Press, 2014. 363 p.
68. Seton-Watson. R. W. *Britain in Europe, 1789–1914. A Survey of Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1945. 716 p.
69. Seton-Watson. R. W. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*. New York: W. W. Norton & Company Inc., 1972. 590 p.

70. Straub J. *The Rise of New Media 1750–1850: Transatlantic Discourse and American Memory*. New York: Palgrave Macmillan, 2016. 193 p.
71. Swartz M. *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone*. London: The Macmillan Press, 1985. 221 p.
72. Talbot M. *Media Discourse: Representation and Interaction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. 198 p.
73. Temple M. *The British Press*. New York: McGraw-Hill, 2008. 259 p.
74. *The News of the World and the British Press, 1843–2011. Journalism for the Rich, Journalism for the Poor* / Ed. by L. Brake Birkbeck, Ch. Kaul, and M. W. Turner. London: Palgrave Macmillan, 2016. 311 p.
75. *The Routledge Companion to British Media History* / Ed. by M. Conboy and John Steel. London and New York: Routledge, 2015. 610 p.
76. *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers* / Ed. by A. King, A. Easley, and J. Morton. London & New York: Routledge, 2016. 476 p.
77. Thomson G. C. *Public Opinion and Lord Beaconsfield*. London: MacMillan and Co., 1886. Vol. 1. 440 p.
78. Thompson W. *Global Expansion Britain and its Empire, 1870–1914*. London & Sterling: Pluto Press, 1999. 134 p.
79. Todorova M. *Imagining the Balkans*. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 2009. 273 p.
80. Tusan M. *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*. Berkeley: University of California Press, 2012. 254 p.
81. Varnava A. *British Imperialism in Cyprus, 1878-1915: the Inconsequential Possession*. Manchester: Manchester University Press, 2009. 320 p.
82. *Victorian Print Media. A Reader* / Ed. by A. King and J. Plunkett. Oxford & New York: Oxford University Press, 2005. 435 p.
83. Waters C. *Special Correspondence and the Newspaper Press in Victorian Print Culture, 1850–1886*. London: Palgrave Macmillan, 2019. 236 p.

84. Weedon A. *The Economics of Book Production for a Mass Market, 1836-1916*. London & New York: Routledge, 2003. 212 p.
85. Wiener J. H. *The Americanization of the British Press, 1830s–1914. Speed in the Age of Transatlantic Journalism*. London: Palgrave Macmillan, 2011. 253 p.

2.2. Статті:

1. Косарев С. И. Российско-британские отношения и периодическая печать в условиях Балканского кризиса 1875-1877 гг. *Вестник Брянского государственного университета*. 2011. № 2. С. 59-64.
2. Манахова А. В. Британские корреспонденты на театре боевых действий русско-турецкую войну 1877–1878 гг. *Медиаальманах*. 2018. № 2. С. 50–57.
3. Манахова А. В. Некоторые особенности освещения русско-турецкой войны 1877-78 гг. в прессе Великобритании. *Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика*. 2019. № 3. С. 163-180.
4. Манахова А. В. Проблема допуска корреспондентов на Балканский театр русско-турецкой войны 1877–78 гг. *Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика*. 2018. № 3. С. 31-46.
5. Муминова Е. М. Деятельность российских и иностранных корреспондентов на Балканах в годы русско-турецкой войны 1877–1878 гг. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. № 38 (82). Ч. I. Общественные и гуманитарные науки. С. 243-249.
6. Armitage D. Greater Britain: A Useful Category of Historical Analysis? *The American Historical Review*. 1999. Vol. 104. No. 2. pp. 427-445.
7. Aspinall A. The Circulation of Newspapers in the Early Nineteenth Century *The Review of English Studies*. 1946. Vol. 22. No. 85. pp. 29-43.
8. Auchterlonie P. From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876-1885. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2001. Vol. 28. No. 1. pp. 5-24.
9. Bell D. S. A. Empire and International Relations in Victorian Political Thought. *The Historical Journal*. 2006. Vol. 49. No. 1. pp. 281-298.

10. Brown K. D. An Unsettled Ministry? Some Aspects of Nineteenth-Century British Nonconformity. *Church History*. 1987. Vol. 56. No. 2. pp. 204-223.
11. Brown L. The Treatment of the News in Mid-Victorian Newspapers. *Transactions of the Royal Historical Society*. 1977. Vol. 27. pp. 23-39.
12. Burton A. Tongues Untied: Lord Salisbury's "Black Man" and the Boundaries of Imperial Democracy. *Comparative Studies in Society and History*. 2000. Vol. 42. No. 3. pp. 632-661.
13. Buzan B., Lawson G. The Global Transformation: The Nineteenth Century and the Making of Modern International Relations. *International Studies Quarterly*. 2013. Vol. 57. No. 3. pp. 620-634.
14. Casey C. A. Common Misperceptions: The Press and Victorian Views of Crime. *The Journal of Interdisciplinary History*. 2011. Vol. 41. No. 3. pp. 367-391.
15. Cunningham H. Jingoism in 1877-78. *Victorian Studies*. 1971. Vol. 14, No. 4. pp. 429-453.
16. Durrans P. J. A Two-Edged Sword: The Liberal Attack on Disraelian Imperialism. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*. 1982. Vol. 10, No. 3. pp. 262-284.
17. Dwyer F. J. R. A. Cross and the Eastern Crisis of 1875-8. *The Slavonic and East European Review*. 1961. Vol. 39, No. 93. pp. 440-458.
18. Friedlander D. The British Depression and Nuptiality: 1873-1896. *The Journal of Interdisciplinary History*. 1992. Vol. 23, No. 1. 19-37.
19. Gauld W. A. The «Dreikaiserbündnis» and the Eastern Question, 1877-8. *The English Historical Review*. 1927. Vol. 42. pp. 560-568.
20. Giannakopoulos G. A British International Humanitarianism? Humanitarian Interventions in Eastern Europe (1875–1906). *Journal of Modern Greek Studies*. 2016. Volume 34, No. 2. pp. 299–320.
21. Gray A. R. The Eastern Question, Old and New. *The Sewanee Review*. 1904. Vol. 12. No. 1. pp. 92-113.
22. Green A. The British Empire and the Jews: An Imperialism of Human Rights? *Past & Present*. 2008. No. 199. pp. 175-205.

- 23.Green A. Pogroms, Peasants, Jews: Britain and Eastern Europe's 'Jewish Question', 1867–1925, by Sam Johnson. *Victorian Studies*. 2013. Vol. 55, No. 2. Special Issue: Papers and Responses from the Tenth Annual Conference of the North American Victorian Studies Association. pp. 362-363.
- 24.Gokov O. A. Russia, Iran, and the 'Eastern Question' in the 1850s–1870s (Россия, Иран и «Восточный вопрос» в 1850-х–1870-х гг.). *Canadian-American Slavic Studies*. 2016. Vol. 50, Issue 2. pp. 177-221.
- 25.Hampton M. The Press, Patriotism, and Public Discussion: C. P. Scott, the "Manchester Guardian", and the Boer War, 1899-1902. *The Historical Journal*. 2001. Vol. 44, No.1. pp. 177-197.
- 26.Hicks G. Disraeli, Derby and the Suez Canal, 1875: Some Myths Reassessed. *History*. Vol. 97, No. 2. pp. 182-203.
- 27.Isci O. Wartime Propaganda and the Legacies of Defeat: Russian and Ottoman Newspapers in the War of 1877–1878. *Russian History*. 2014. Vol. 41, No. 2. pp. 181-196.
- 28.Jelavich B. Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886. *The Slavonic and East European Review*. 1970. Volume 48, No. 110. P. 44-66.
- 29.Karcic F. The Eastern Question — A Paradigm for Understanding the Balkan Muslims' History in the 20th Century. *Islamic Studies*. 2002. Vol. 41, No. 4. pp. 635-650.
- 30.Ković M. Disraeli's Orientalism Reconsidered. *Serbian Political Thought*. 2016. № 1. P. 5-14.
- 31.Kunzle D. Gustave Dore's History of Holy Russia: Anti-Russian Propaganda from the Crimean War to the Cold War. *The Russian Review*. 1983. Vol. 42, No. 3. pp. 271-289.
- 32.Liddle D. Reflections on 20,000 Victorian Newspapers: «Distant Reading» The Times Using The Times Digital Archive. *Journal of Victorian Culture*. 2012. Vol. 17, No. 2. pp. 230-237.
- 33.Lucy H. W. The Power of the British Press. *The North American Review*. 1896. Vol. 163, No. 477. pp. 168-174.

34. Manias C. «Our Iberian Forefathers»: The Deep Past and Racial Stratification of British Civilization, 1850-1914. *Journal of British Studies*. 2012. Vol. 51, No. 4. pp. 910-935.
35. Markovits S. Rushing into Print: «Participatory Journalism» during the Crimean War. *Victorian Studies*. 2008. Vol. 50, No. 4. pp. 559-586.
36. Norton R. J. Through a Mirror Darkly: The Face of Future War, 1871–2005. *Naval War College Review*. 2009. Vol. 62, No. 1. pp. 123-140.
37. O'Brien P. K. The Costs and Benefits of British Imperialism 1846-1914. *Past & Present*. 1988. No. 120. pp. 163-200.
38. Pietsch T. Rethinking the British World. *Journal of British Studies*. 2013. Vol. 52, No. 2. pp. 441-463.
39. Pocock J. G. A. The Reconstruction of Discourse: Towards the Historiography of Political Thought. *MLN*. 1981. №5. Comparative Literature. pp. 959-980.
40. Potter S. J. Webs, Networks, and Systems: Globalization and the Mass Media in the Nineteenth- and Twentieth-Century British Empire. *Journal of British Studies*. 2007. Vol. 46, No. 3. pp. 621-646.
41. Rose J. H. Great Britain and the Eastern Question. *The Journal of International Relations*. 1922. Vol. 12, No.3. P. 307-319.
42. Rossi J. P. Catholic Opinion on the Eastern Question, 1876-1878. *Church History*. 1982. Vol. 51, No. 1. pp. 54-70.
43. Rossi J. P. The Transformation of the British Liberal Party: A Study of the Tactics of the Liberal Opposition, 1874-1880. *Transactions of the American Philosophical Society*. 1978. Vol. 68. pp. 1-133.
44. Saab A. P. Disraeli, Judaism, and the Eastern Question. *The International History Review*. 1988. Volume 10. No. 4. P. 559-578.
45. Shukla R. L. The Game of Diversion in Central Asia during the Near East Crisis, 1875-78. *Proceedings of the Indian History Congress*. 1968. Vol. 30. pp. 430-436.
46. Silberstein-Loeb J. The Structure of the News Market in Britain, 1870-1914. *The Business History Review*. 2009. Vol. 83, No. 4. pp. 759-788.

47. Silvera A. The Classical Eastern Question: Review Article. *Middle Eastern Studies*. 2000. Vol. 36, No. 4. pp. 179-188.
48. Suonpää M. Britain, Balkan Conflicts and the Evolving Conceptions of Militarism, 1875–1913. *The Journal of History Association*. 2014. Vol. 99, No. 4 (337). pp. 632-651.
49. Webster C. K. The Study of British Foreign Policy (Nineteenth Century). *The American Historical Review*. 1925. Vol. 30, No. 4. pp. 728-737.
50. Williams B. Approach to the Second Afghan War: Central Asia during the Great Eastern Crisis, 1875-1878. *The International History Review*. 1980. Vol. 2. No. 2. pp. 216-238.

2.3. Автореферати дисертацій:

1. Косарев С. И. Русско-Турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати. Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02, 07.00.03 / ФГБОУВПО "Брянский государственный университет имени акад. И. Г. Петровского". Брянск, 2012.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники:

1. Dictionary of Nineteenth-Century Journalism / General Editors Laurel Blake & Marysa Demoor. Gent: Academia Press, 2009. 1014 p.

4. Рукописи

4.1 Дисертації:

2. Манахова А. В. Организация и результаты работы британских корреспондентов во время русско-турецкой войны 1877-1878 годов. Дис... канд. филол. наук: 10.01.10 / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва, 2019. 177 с.
3. Муминова Е. М. Роль средств связи и текущей корреспонденции в русско-турецкой войне 1877-1878 гг. (Балканский театр боевых действий). Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Воронежский филиал Российского государственного торгово-экономического университета. Москва, 2009. 22 с.

4. Dauti D. Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire 1876-1914. PhD Dissertation in History / The University of Leeds. Leeds, 2018. 337 p.
5. Kelley W. Intellectuals and the Eastern Question: 'Historical-Mindedness' and 'Kin Beyond Sea', c. 1875-1880. PhD thesis in History / University of Oxford. Oxford, 2017. 306 p.
6. Perkins J. A. British Liberalism and the Balkans, c. 1875-1925. PhD Thesis in History / Birkbeck, University of London. London, 2014. 283 p.
7. Phillips J. P. The eastern crisis, 1875-1878, in British and Russian press and society. PhD thesis in History / University of Nottingham. Nottingham, 2012. 233 p.
8. Schumacher L. R. A "Lasting Solution": the Eastern Question and British Imperialism, 1875-1878. PhD dissertation in History / The University of Minnesota. Bloomington, 2012. 323 p.
9. Walker D. B. Periodicals in Transition: Politics and Style in Victorian Higher Journalism. PhD Dissertation in History / University of Arkansas. Fayetteville, 2018. 293 p.
10. Yildizeli F. B. W. E. Gladstone and British Policy towards the Ottoman Empire. PhD Thesis in History / University of Exeter. Exeter, 2016. 324 p.

5. Електронні ресурси

1. 1875 // GeaCron: World History Maps & Timelines. 2011 / Електронний ресурс: <http://geacron.com/home-en/>, відвідано 09.06.2020.
2. Associated Press. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Associated-Press> (дата звернення: 02.04.2021).
3. Prévost. S. W. T. Stead and the Eastern Question (1875-1911); or, How to Rouse England and Why? / Електронний ресурс: <https://www.19.bbk.ac.uk/articles/10.16995/ntn.654/>, відвідано 2.06.2020.

Додатки

Додаток 1. Плагіат у статтях Сергія Косарева

Статті для порівняння:

Косарев С. И. Российско-британские отношения и периодическая печать в условиях Балканского кризиса 1875-1877 гг. *Вестник Брянского государственного университета*. 2011. № 2. С. 59-64.

Блохин В. Ф., Косарев С. И. Русско-турецкая война (1877-1878 гг.) в отражении британской периодической печати. *Грамота*. 2013. № 12 (38), Ч. II. С. 22-27.

Косарев С. И. Российско-британские...	Блохин В. Ф., Косарев С. И. Русско-турецкая...
С. 59 Историческая специфика отношений между двумя державами, сыгравшими в этом международном форуме одну из ведущих ролей, Россией и Англией, активно обсуждалась в этот период не только в министерских кабинетах. Благодаря активному участию периодической печати двух стран не просто регистрировавшей события, но и вмешивавшейся в их ход, направлявшей их течение, происходило формирование политических настроений, ценностных ориентиров, суждений и оценок как на уровне массового, так и индивидуального сознания.	С. 22. Утверждение о том, что эта война была одной из наиболее «идеологизированных» войн России, а ее причины, ход и последствия в значительной мере зависели от фактора общественного мнения [5, с. 112], в полной мере подтверждается практикой участия тогдашних средств массовой информации в освещении происходивших событий. Благодаря очевидной активизации периодической печати различных стран, не просто регистрировавшей события, но и вмешивавшейся в их ход, направлявшей их течение, происходило формирование политических настроений, ценностных ориентиров, суждений и оценок как на

Освещению характера оценочных суждений российской и английской прессой проблем времен "балканского кризиса" посвящена эта статья.	уровне массового, так и индивидуального сознания. Отражению важнейших событий войны в британской и российской печати различных политических направлений посвящена данная статья.

Жовтим кольором показані повні збіги у текстах, **зеленим** – невідповідність тексту темі статті, що може вказувати на неосмислене переписування з боку автора.

Примітка: на сторінці 4 Автореферату дисертації Сергія Косарева ми також натрапляємо на схожий текст (Див. Косарев С. И. Русско-Турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати. Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02, 07.00.03 / ФГБОУВПО "Брянский государственный университет имени акад. И. Г. Петровского". Брянск, 2012. С. 4), але видається, що переписування сталося саме з вказаної статті з огляду на цілковиті збіги у текстах.

**Додаток 2. «Східне питання» у рекламі 1875-1878 рр.: книги, памфлети,
мапи**

Назва рекламованого матеріалу	Автор	Рік рекламованого видання
A Handy-Book on the Eastern Question	Sir George Campbells	1877 ²⁷⁸
A Journey Through the Caucasus to Tabreez, Kurdistan, Down to the Tigris and Euphrates	Baron Thielmann	1877(?)
Ally Sloper Tackles the Eastern Question	Ally Sloper ²⁷⁹	1877
An Ethnological Map of European Turkey and Greece, with introductory remarks on Distribution of Races in the Illyrian Peninsula, and Statistical Tables of Population		1877
Bulgarian Horrors and the Question of the East	William Ewart Gladstone	1876
England's Honour. – Three Letters, by Blue Pamphlet, with an Appendix containing the Treaties and Official Correspondence between the Governments of Europe and Turkey on the Eastern Question – 1833 to 1878 – including the Preliminaries of		1878

²⁷⁸ Друге видання. Перше було опубліковане у 1876 р.

²⁷⁹ Вигаданий персонаж і псевдонім карикатуриста Чарльза Генрі Росса (1835-1897).

Peace between Russia and Turkey, signed March 3. 1878		
England's Policy in the East	Baron Henry de Worms	1877 ²⁸⁰
Essays on Eastern Question.	William Gilford Palgrave	1872
Five Years Among the Turks and Bulgarians between the Danube and the Black Sea ²⁸¹	Henry C. Barkley	1877 ²⁸²
Foreign policy: England and the Eastern Question	Robert Montagu	1877
Handbook for Russia: St. Peterburg, Moscow, Poland, Finland, including Crimea, Caucasus, Siberia, and Central Asia		1877(?)
Handbook of Greece, Ionian Islands, Continental Greece, Athens, Peloponnesus, Ægean Sea, Albania, Thessaly, and Macedonia ²⁸³		1872
Handbook of Turkey in Asia. Constantinople, The Bosphorus, Dardanelles, Broush, Plain of Troy, Crete, Cyprus, Smyrna, Ephesus,		1877

²⁸⁰ П'яте видання.

²⁸¹ Оригінальна назва – «*Between the Danube and Black Sea: Or, Five Years in Bulgaria*».

²⁸² Друге видання. Перше було опубліковано у 1876 р.

²⁸³ Оригінальна назва праці – «*A handbook for travellers in Greece : describing the Ionian Islands, continental Greece, Athens, and the Peloponnesus, the islands of the Ægean Sea, Albania, Thessaly, and Macedonia*».

the Seventh Churches, Coasts of the Black Sea, Armenia, Mesopotamia		
Handbook on Egypt: the Nile, Egypt, Nubia, Alexandria, Cairo, the Pyramids, Thebes, Suez Canal, Peninsula of Sinai, the Oases, the Pycon ²⁸⁴		1873
Ignatieff upon the Eastern Question	General Ignatieff	1878 ²⁸⁵
Israel	L. D. Byron	1877
John Bull upon the Eastern Question		1878 ²⁸⁶
Key to the Eastern Question historical Notes on Poland, Turkey, and Russia, from the year 1650 to the present time	Historicus	1877
Letters from Russia in 1875	Edward James Reed	1876
Opinion on the Eastern Question	General Rostislav Fadeeff	1871
Other Fights in Dame Europa's School.		1876
Parliament and the War		1878
Researchers in the Highlands of Turkey, including Visits to the Mirdite Albanians and other Remote Tribes	Henry Fanshawe Tozer	1869

²⁸⁴ Оригінальна назва праці – «*A Handbook For Travellers In Egypt; Including Descriptions of The Course of The Nile Through Egypt And Nubia, Alexandria, Cairo, The Pyramids, and Thebes, The Suez Canal, The Peninsula Of Mount Sinai, The Oases, The Fyoom, &c*».

²⁸⁵ Друге видання.

²⁸⁶ Друге видання.

Shadows of Coming Events, Or the Eastern Menace	Arthur Cory	1876
The "Last Days" and Things Coming upon the Earth : or, the Eastern Question and the War in the Light of Scripture Prophecy		1878
The Annales of Our Time.	Joseph Irving	1875
The British Expedition to the Crimea.	William Howard Russell	1877 ²⁸⁷
The Eastern Question and the Condition of Turkey in 1875 ²⁸⁸	Henry Alekander Munro Butler-Johnstone	1876
The Eastern Question and the Political Situation at Home	Thomas Brassley	1877
The Eastern Question in Facts and Fallacies	Malcolm MacColl	1877
The Eastern Question, Past, Present, and Future, with Map and Official Documents	Captain Bedford Pim	1877
The Eastern Question: an Appeal to the British Nation.	John Birkbeck	1878(?)
The Path of Honour and of Shame	William Ewart Gladstone	1878
The Russia.	Donald Mackenzie Wallace	1878 ²⁸⁹
The Russo-Turkish War. Account of the Rise and Decline of the	Henry Montague Hozier	1877

²⁸⁷ Друге видання. Перше було опубліковано у 1858 р.

²⁸⁸ Оригінальна праця має назву «*The Eastern Question*».

²⁸⁹ Рекламували шосте видання. Перше видання було опубліковано у січні 1877 р.

Ottoman Power, and the History of the Eastern Question		
The Slavonic Provinces South of the Danube. A Sketch of their History and Present State in Relation to the Ottoman Porte	William Forsyth	1876
The Turks : their Character, Manner, and Institution as bearing to the Eastern Question	H. A Munro Butler-Johnstone	1876
Three Years of the Eastern Question	Malcolm MacColl	1878
To Be or Not to Be ; that is the (Eastern) Question.	A. C. Shelley	1878
Travel in the Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Seas, Dakgestan, and Frontier of Persia and Turkey ²⁹⁰	Arthur Cunnyghame	1872
Turkey. Being Sketches from Life.	Roving Englishman ²⁹¹	1877
Twelve years study of the Eastern question in Bulgaria: Being a revised edition of «A residence in Bulgaria»	S. G. B. St. Clair; Charles A. Brothy	1877
Two Years of the Eastern Question	Antonio Gallenga	1877

²⁹⁰ Оригінальна назва праці – «*Travels in the Eastern Caucasus: On the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871*».

²⁹¹ Псевдонім британського дипломата і письменника Естаса Клера Гренвіля Мюррея (1824-1881).

War Maps.–Stanford's Map of Turkey in Europe and her tributary States		1877
Wellington Civil and Political Correspondence ²⁹²		1877

Примітка: **жовтим** кольором позначені праці, які рекламувалися у рубриці «*The Eastern Question*».

Джерело: складено автором на основі аналізу рекламних матеріалів, опублікованих в «*The Daily Telegraph*» та «*The Standard*» у 1875–1878 рр. та «*The Morning Post*» у 1875 р.

²⁹² Оригінальна назва – «*The Civil and Political Correspondence of the Duke of Wellington, K. G.*»

Додаток 3. Рекламні матеріали рубрики «*The Eastern Question.*»,
опубліковані в номері «*The Standard*» за 8 лютого 1877 р.

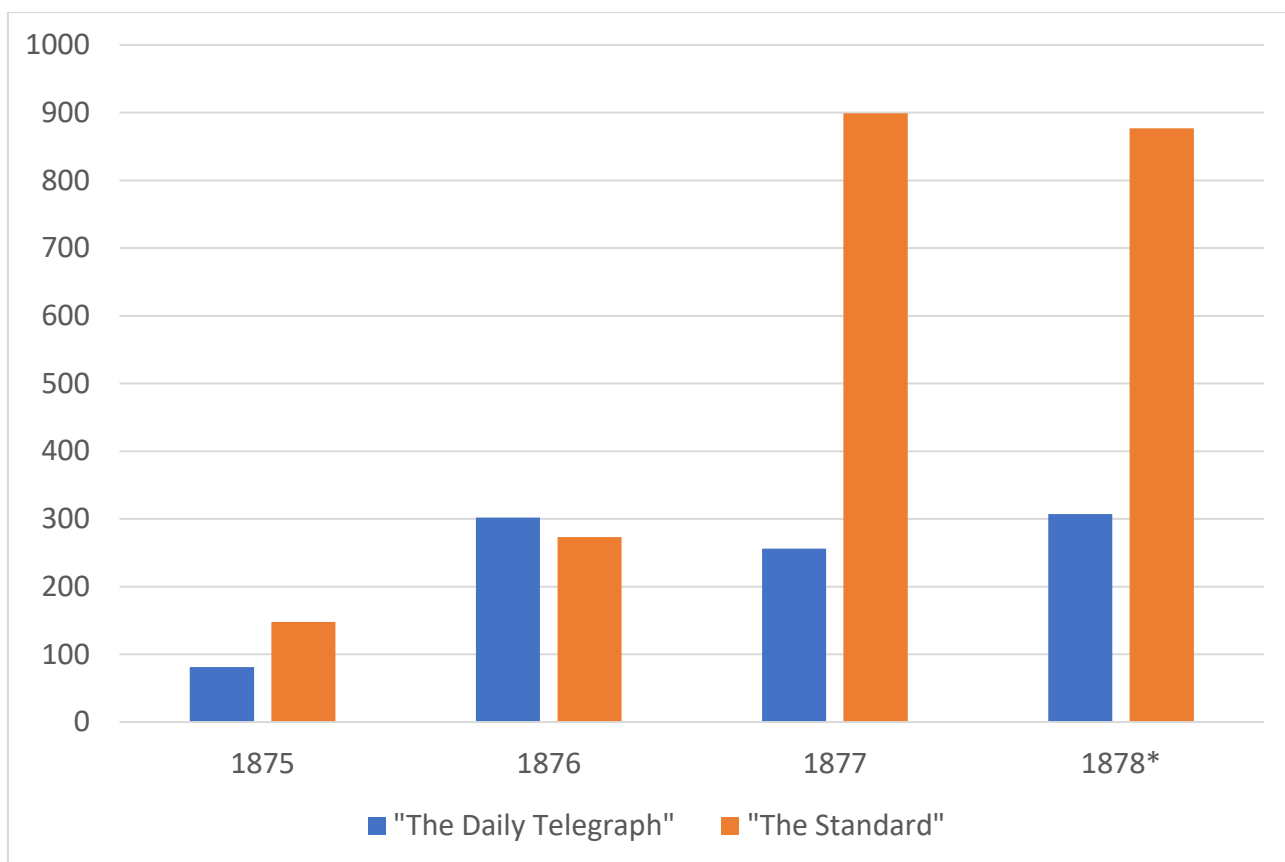
THE EASTERN QUESTION.
The Following Works Now Ready.

1.
The EASTERN QUESTION and the CONFERENCE—MOHAMMED and MOHAMMEDANISM. See the "Quarterly Review," No. 235. 8vo. 6s.
2.
The GOVERNMENT and the EASTERN QUESTION. See the "Quarterly Review," No. 234. 8vo. 6s.
3.
The NEW VOLUME of the WELLINGTON CIVIL and POLITICAL CORRESPONDENCE.
The Eastern Question in 1829—Designs of Russia—Russian Intrigues—Affairs of Turkey—State of Ireland—The Greek Question—The Duke's Observation on the Treaty of Adrianople—Remonstrance to Russia—Sovereignty of Greece, &c. Vol. VI. 8vo. 20s. [On the 12th.
4.
A HANDY-BOOK on the EASTERN QUESTION; being a Very Recent View of Turkey. By Sir George Campbell, M.P. Second Edition. Map. Post 8vo. 6s.
5.
FIVE YEARS AMONG the TURKS and BULGARIANS between the Danube and the Black Sea. By H. C. Barkley, Civil Engineer. Second Edition. Map. Post 8vo. 10s. 6d.
6.
HERZEGOVINA and BOSNIA. The Slavonic Provinces South of the Danube. A Sketch of their History and Present State in Relation to the Ottoman Porte. By William Forsyth, M.P. Map. Post 8vo. 5s.
7.
BULGARIAN HORRORS and the QUESTION of the EAST. By Right Hon. W. E. Gladstone, M.P. 8vo. 1s. 6d.
8.
LETTERS on TURKEY: The Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire. By M. A. Ubicinia. Part I.—Turkey and the Turks. Part II.—The Ralaha, including the Greeks, Armenians, Latins, Israelites, &c. Two Vols. Post 8vo. 21s.
9.
RESEARCHES in the HIGHLANDS of TURKEY, including Visits to the Mirdite Albanians and other Remote Tribes. By Rev. H. F. Tozer. Map and Illustrations. Two Vols. Crown 8vo. 24s.
10.
HANDBOOK for TURKEY in ASIA, Constantinople, The Bosphorus, Dardanelles, Brousa, Plain of Troy, Crete, Cyprus, Smyrna, Ephesus, the Seven Churches, Coasts of the Black Sea, Armenia, Mesopotamia. Maps. Post 8vo. 15s.
11.
HANDBOOK for EGYPT: the Nile, Egypt, Nubia, Alexandria, Cairo, the Pyramids, Thebes, Suez Canal, Peninsula of Sinai, the Oases, the Fyoon. Map and Plans. Post 8vo. 15s.
12.
ENGLAND and RUSSIA in the EAST. A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia. By Sir Henry Rawlinson, K.C.B. Second Edition. Map. 8vo. 12s.
13.
LETTERS from RUSSIA in 1875. By E. J. Reed, M.P. 8vo. 6s.
14.
HANDBOOK for RUSSIA: St. Petersburg, Moscow, Poland, Finland, including the Crimea, Caucasus, Siberia, and Central Asia. Maps. Post 8vo. 18s.
15.
A JOURNEY THROUGH the CAUCASUS to Tabreez, Kurdistan, Down the Tigris and Euphrates. By Baron Thielmann. Translated by Charles Henneage. Map and Illustrations. Two Vols. Post 8vo. 18s.
16.
TRAVELS in the EASTERN CAUCASUS, on the Caspian and Black Seas, Daghestan, and Frontier of Persia and Turkey. By Sir Arthur Cunyghame, K.C.B. Map and Illustrations. 8vo. 18s.
17.
HANDBOOK for GREECE, Ionian Islands, Continental Greece, Athens, Peloponnesus, Aegean Sea, Albania, Thessaly, and Macedonia. Maps. Post 8vo. 15s.

John Murray, Albemarle-street.

Джерело: The Standard. 1877. February 8. P. 8.

Додаток 4. Згадки поняття «Східне питання» в газетах «The Daily Telegraph» та «The Standard» у 1875–1878 рр.

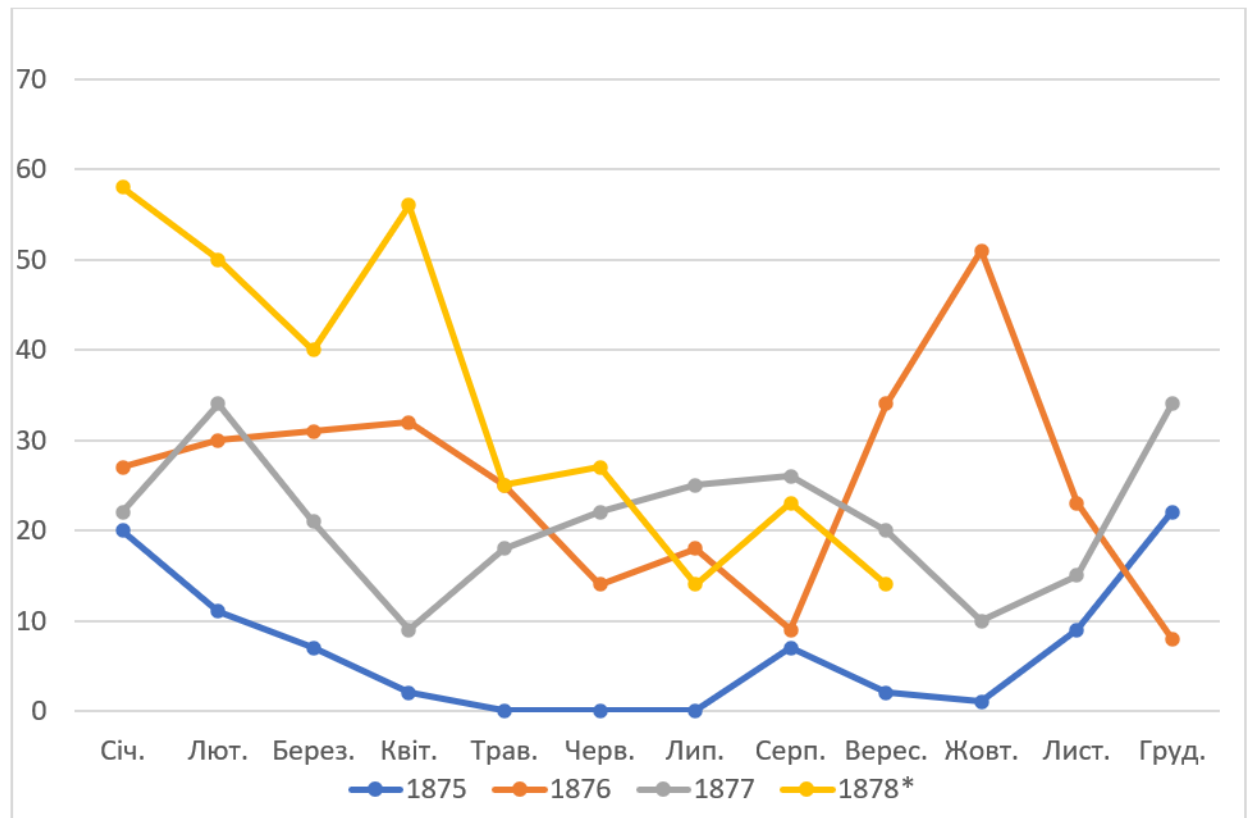

Примітки:

- у графіку подано згадки формулювання «The Eastern Question». Синонімічні словосполучення не враховано.
- тут і далі дані за 1878 рік подано лише до вересня включно;
- тут і далі дані про газету «The Standard» за 1876 р. подано лише до червня включно;

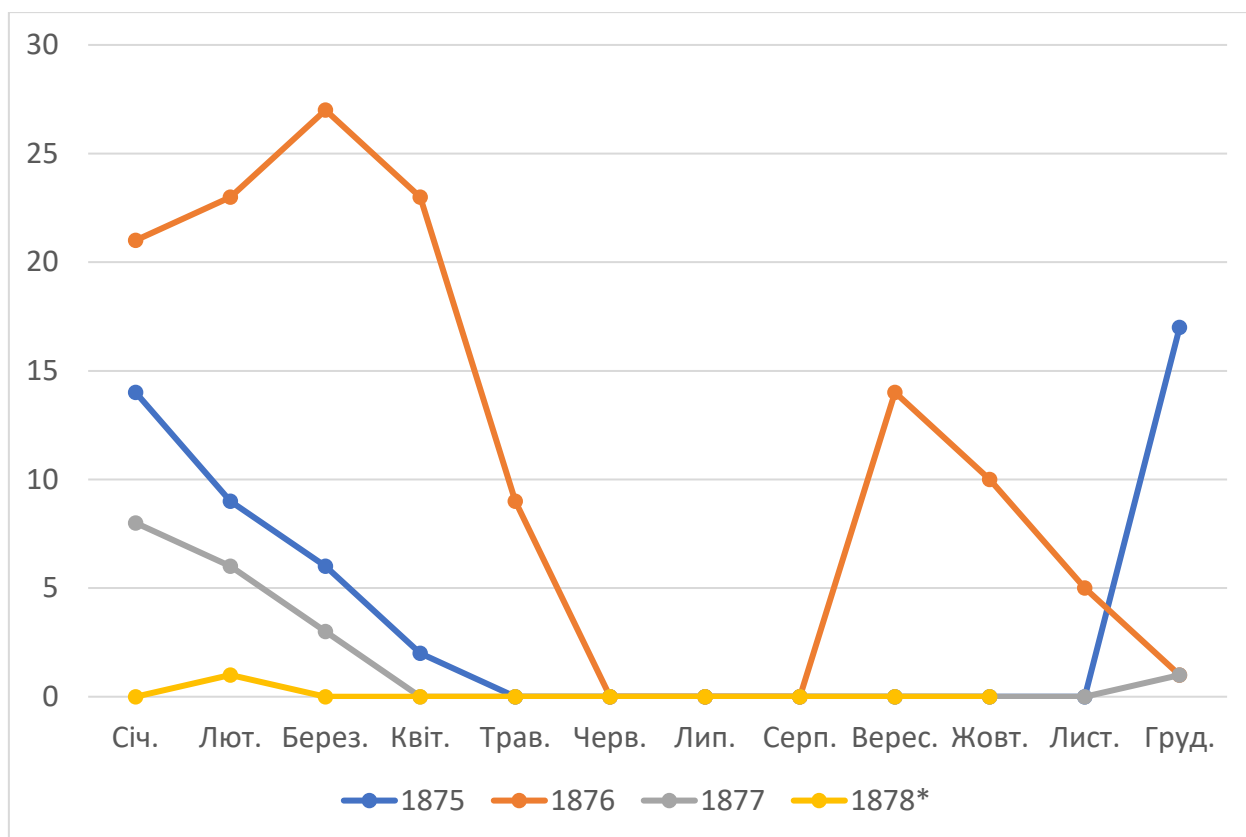
Джерело: складено автором на основі аналізу статей в газетах «The Daily Telegraph» та «The Standard» за 1875–1878 рр.

Додаток 5. Згадки поняття «Східне питання» в газеті «*The Daily Telegraph*» у 1875–1878 рр.

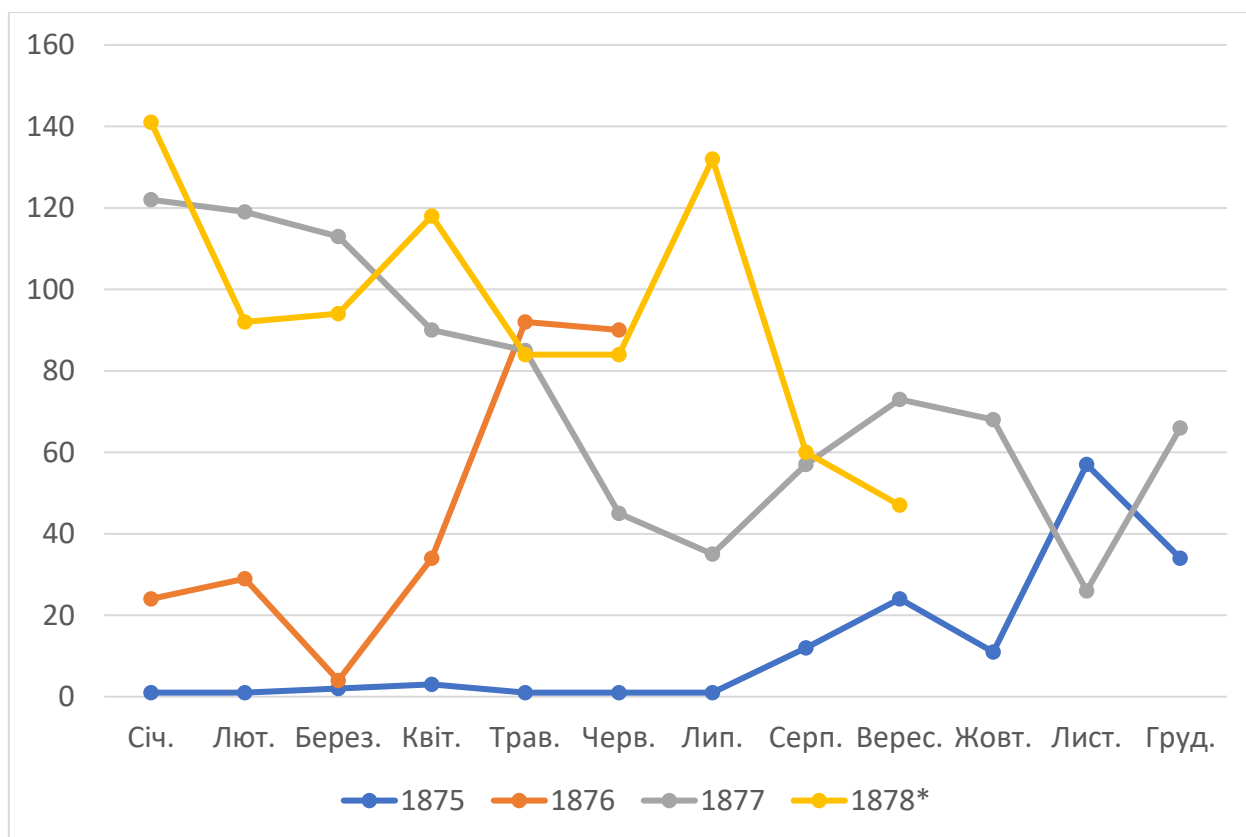
Джерело: складено автором на основі аналізу статей в газеті «*The Daily Telegraph*» за 1875–1878 рр.

Додаток 6. Постанови рубрики «*The Eastern Question.*» в газеті «*The Daily Telegraph*» упродовж 1875–1878 рр.

Джерело: складено автором на основі аналізу статей в газеті «*The Daily Telegraph*» за 1875–1878 рр.

Додаток 7. Згадки поняття «Східне питання» в газеті «*The Standard*» у 1875–1878 р.

Джерело: складено автором на основі аналізу статей в газетах «*The Standard*» за 1875–1878 рр.

Додаток 8. «Східне питання» у 1875–1878 рр.: географічний вимір

Помаранчевим кольором (■) позначено межі «Східного питання» за схемою британського історика Джона Марріотта. Зеленим та червоним кольорами (■; ■) окреслено межі «Східного питання», що поставали на шпальтах консервативних газет протягом

1875-1878 рр. Синім та червоним кольором (■) позначено території, про які дописувачі також могли згадувати в контексті «Східного питання», але загальна кількість згадок про які не перевищує двох. Фіолетовим кольором (■) окреслено межі держав, про інтереси яких згадували в контексті «Східного питання».

Числами на карті позначено:

1. Буковина.	7. Македонія.	13. Територія колишнього Хіванського ханства.
2. Трансильванія.	8. Королівство Греція.	14. Бухарське ханство (анексоване Російською імперією у 1876 р.).
3. Князівство Румунія.	9. Туніс.	15. Кокандське ханство (анексоване Російською імперією у 1877 р.).
4. Князівство Сербія.	10. острів Кіпр.	16. Константинополь.
5. Боснія.	11. Територія розселення вірмен.	
6. Болгарія.	12. Сирія.	

Джерела: синтезована мапа за 1875 рік (див. 1875. GeaCron: World History Maps & Timelines. URL :<http://geacron.com/home-en/>, відвідано 21.05.2021), Marriott. J. A. R. The Eastern Question: an Historical Study in European Diplomacy. Oxford, 1917. Р. 2-3; межі «Східного питання», що оприявнилися на шпальтах консервативних газет складено автором на основі аналізу статей у вказаних газетах.